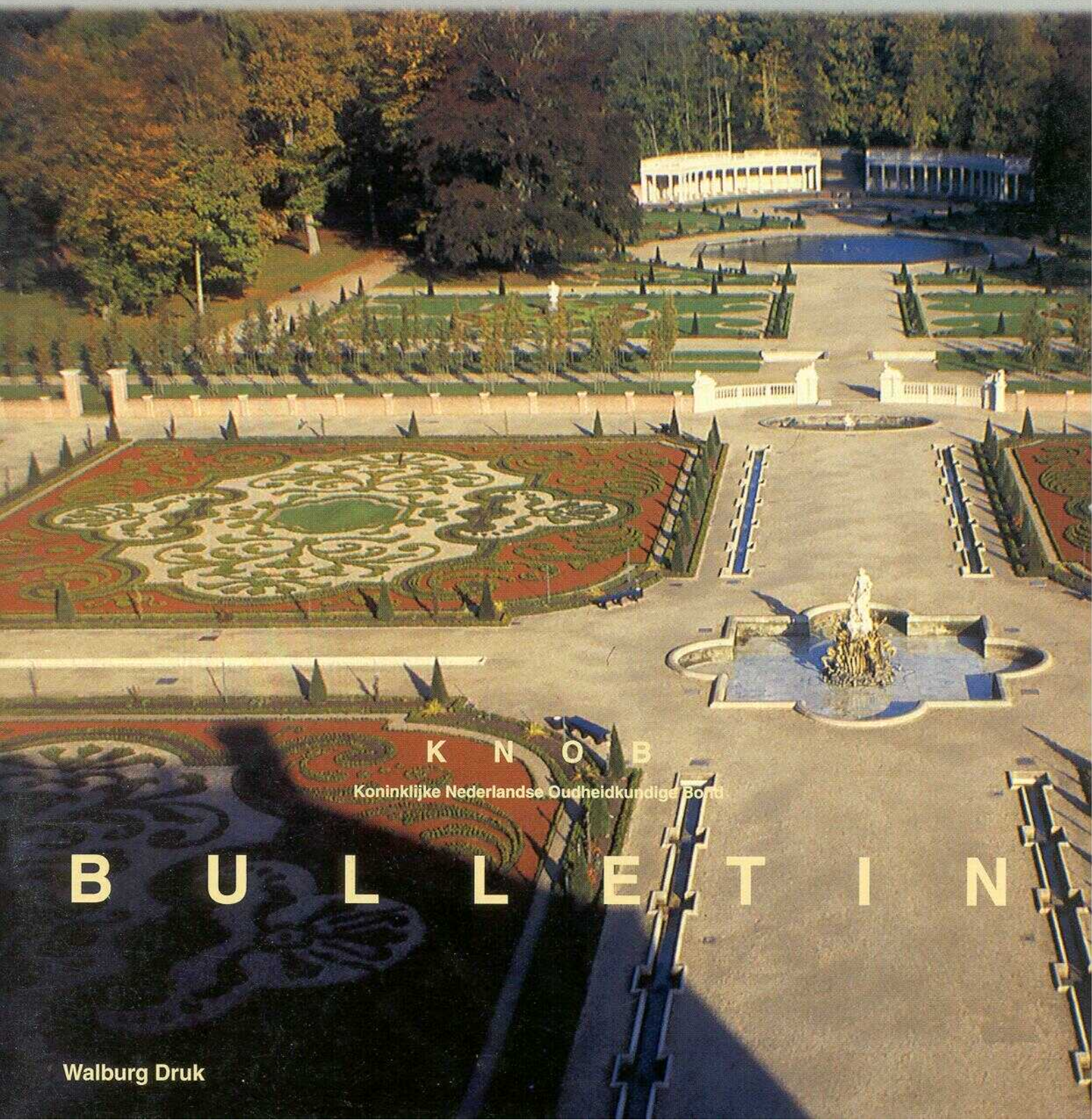

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Reinout Rutte Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis	189
Jola Meijer De buitenplaats Petersburg, een ontwerp van Simon Schijnvoet	203
Christian Betram "Aus den Kupffern aber / so man davon hat / ersehe ich / daß ich nichts sonderliches daran zu sehen versäümet habe...": Zur Funktion des Kupferstiches für die Rezeption niederländischer Gartenkunst um 1700	214
Publicaties Antje Wendt, Das Schloß zu Reinbek, Untersuchungen zur Ausstattung, Anlage und Architektur eines landesherrlichen Schlosses, Kreis Stormarn und Stadt Reinbek. Neu-Münster. Ein Beispiel niederländischer Baukunst im Norden Deutschlands	225
Signalementen	226
KNOB	227
Summaries	227
Auteurs	228

Afbeelding omslag:

voorzijde: De tuin van Paleis 't Loo te Apeldoorn
(foto K.A. Ottenheym 1986)

achterzijde: Plattegrond van buitenplaats Petersburg door
Simon Schijnvoet (British Museum London)

BULLETIN KNOB

Jaargang 95, 1996, nummer 6

Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland

Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis

Reinout Rutte

In de decennia rond 1300 werd een opmerkelijk grote groep steden gesticht. In Zeeland kregen Brouwershaven (1285) en Arnemuiden (1288) stadsrechten en in Gelre, op de Veluwe en bij de noordpunt daarvan, Staverden (1298) en Hattem (1299). In het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, toentertijd de grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, Het Sticht en Gelre, kwam een hele reeks stadjes tot stand, waaronder Nieuwpoort (1283), Wijk-bij-Duurstede (1300), Asperen (circa 1313) en Culemborg (1318).¹ Naar alle waarschijnlijkheid waren het bastidesteden. Een bastidestad ofwel nieuwe stad was een met ideologische motieven gestichte, politieke en economische machtsbasis. Veelal op maagdelijke grond werd doelbewust door een persoon, een vorst, een landsheer, een leenman, een stad gepland. Daarbij speelden prestige, symbolische bezegeling van machtsverhoudingen en gebiedsafbakening een belangrijke rol.²

In de late Middeleeuwen was het stichten van nieuwe steden een in Europa wijdverbreid fenomeen. In de dertiende en veertiende eeuw werden in het zuidwesten van Frankrijk grote groepen bastidesteden gebouwd door Franse en Engelse koningen, onder wie Lodewijk IX, de Heilige (1226-1270) en Edward I (1272-1307), maar ook door lokale feodale heren.³ In Oost-Europa, in het Elbegebied, ging het aanleggen van steden gelijk op met grootscheepse ontginningen van 'het oosten'.⁴ Ook de graven van Vlaanderen en de hertogen van Brabant hebben in de twaalfde en dertiende eeuw vele nieuwe steden gesticht. Op initiatief van Filips van Elzas (1163-1191), graaf van Vlaanderen, kwam in de Vlaamse kustvlakte een aantal havensteden tot stand, waaronder Grevelingen, Nieuwpoort en Damme.⁵ Korte tijd later, rond 1200 voorzag hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) zijn hertogdom van een serie steden, deels door het stichten van nieuwe, deels door aan bestaande plaatsen stadsrechten te verlenen, waaronder Sint-Oedenrode, Eindhoven en 's-Hertogenbosch.⁶ Graaf Otto II van Gelre (1229-1271) trad omstreeks 1230 in het voetspoor van Hendrik I van Brabant, zijn voorged van circa 1225 tot circa 1230.⁷ Naar diens voorbeeld voorzag Otto zijn (nieuwe) machtsgebied van stedelijke centra door aan een groep nederzettingen, zoals Geldern, Arnhem, Harderwijk en Doesburg stadsrechten te verlenen.⁸ Omstreeks 1250 en 1270 verleenden ook de graven van Holland stadsrechten aan verschillende plaatsen, bijvoorbeeld aan Haarlem en Leiden.⁹ Evenals bij de graaf van Gelre betrof het echter stadsrechtverleningen aan bestaande nederzettingen.

Het stichten van nieuwe steden lijkt hier te lande kort voor 1300 een nieuwe impuls te hebben gekregen. Uit de jaren tussen de nieuwe steden gesticht door Hendrik I van Brabant rond 1200, tot de stichting van Nieuwpoort langs de Lek omstreeks 1280, zijn weinig of geen bastidestichtingen bekend.¹⁰ Vanaf circa 1280 tot in de vijftiende eeuw kwam in Holland, Het Sticht en Gelre, en vooral in grensregio's tussen die drie landsheerlijkheden, een hele reeks steden tot stand. Vermoedelijk waren het veelal nieuwe steden. Kort voor 1300 lijkt een herintroductie van de bastidestad te hebben plaatsgevonden, waarmee het fenomeen in onze streken opnieuw vorm en inhoud kreeg.

Volgens Peter Burke in *The Making of Dutch Towns*: 'Evidence exists that Count Floris V of Holland (1256-1296), an adherent of, and frequent visitor to, France, had seen the extensive work of the brothers St. Louis, King of France, and Alphonse, Count of Poitiers, and their nephew King Edward I of England [de bastidestichters in Zuidwest-Frankrijk, RR], and had introduced the idea of bastide-building into his own country. The founding of the earliest Dutch examples, Arnemuiden (1288) and Brouwershaven (1285), in the Zeeland islands has been attributed to him; neither now survives in its original form.'¹¹

In het onderstaande wordt bekeken of Floris V degene geweest kan zijn die het idee een nieuwe impuls gaf. Hier zij alvast opgemerkt dat Floris veeleer goede contacten onderhield met Engeland dan met Frankrijk, hij zo goed als zeker nooit de bastidesteden in Zuidwest-Frankrijk heeft gezien, en dat Nieuwpoort in 1283 stadsrecht kreeg, eerder dus dan Brouwershaven en Arnemuiden.¹² Tevens komt de verspreiding van het idee aan bod, om tenslotte in te kunnen gaan op de vraag naar vorm en inhoud: wat verstond men in de Middeleeuwen onder het stichten van een nieuwe stad?

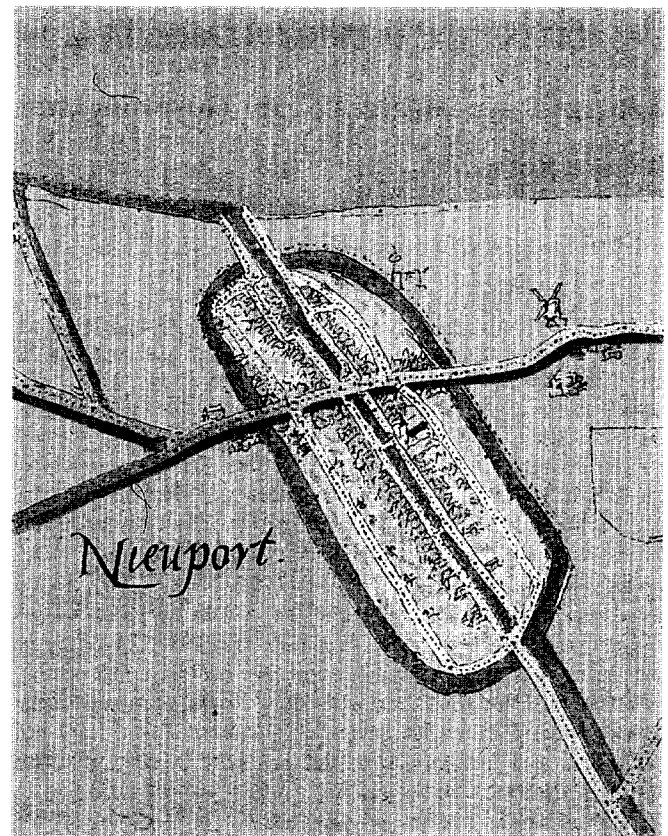
Nieuwpoort

In 1283 gaven de lokale feodale heren Arnoud van Liesveld (circa 1277-1300) en Gijsbrecht van Langerak (circa 1277-?) stadsrecht aan Nieuwpoort.¹³ In dat stadsrecht spreken Arnoud en Gijsbrecht van een 'voorzeyder brieve' waarin hun vaders Herbaren van den Berge (of Bergambacht, 1253/1254-vóór 1283) en Wouter van Langerak 'hebben gegeven ende gezworen eenne vryheyt der Nypoort tusschen Ammers ende

der Lecke, tusschen Aerntsloet ende Zeghers'.¹⁴ Die 'voorzeder brieve' is nooit teruggevonden, maar het lijkt erop dat de vaders kort vóór 1277 – toen waren ze opgevolgd door hun zonen – niet veel meer hebben gegeven dan een globale omschrijving van de 'vryheyt'.¹⁵ Pas de zoons formuleerden het stadsrecht. Daarin valt een aantal bepalingen op: 'Hieromme waere eennich mensch die inder Nypoort quaeme ende dair poorter woude werden, al waere hy oock ymants eygen ende een jair woonde dair in zonder moeyinge, hy soude dair zeecker zitten; Item waere eennich mensche, woonende inder Nypoort, ende dair erve hadde ende dair storve ende geen erfgenaemme by hen en hadde, so sullen die scepenen vander Nypoort dat erve bezien ende vercoopen, ende compt die erfname binnen siaers, zoo zal hy dat erve hebben, ende compt hy niet binen siaers, zoo zal wy Aernt van Liesvelt ende Gizebrecht van Langereack dat erve behouden; Item een huys dat vier roede heeft zal gelden iii stuvers jaerlix te tinse op sinte martynsdach inden wynter ofte inden dage naestcomende twyvoudige zyns; Item Everaet Coeyfaes heeft achte roeden om drie stuvers.'¹⁶ De eerste bepaling moet bedoeld zijn geweest om bewoners te trekken. Het 'zeecker zitten' werd uitgewerkt in een aantal andere regels, waardoor een beeld ontstaat van een 'waarachtig vrijplaats'. De volgende drie geciteerde bepalingen hadden alle betrekking op de erven, ofwel de uitgifte van bouwpercelen. Die moet erg belangrijk zijn gevonden door de heren – ze namen zelfs een aparte bepaling op voor één erf. Vermoedelijk was ten tijde van de stadsrechtverlening de uitgifte van bouwpercelen een actuele zaak; de opbouw van het stadje was in volle gang.

De bouwpercelen werden uitgezet en uitgegeven langs een vliet bij het punt waar deze de Lekdijk kruiste en via een sluis uitwaterde in de Lek. De heren van Liesveld en van Langerak kozen voor deze plaats omdat langs de westoever van die vliet de grens liep tussen beide heerlijkheden: zo kwam de westelijke helft van het stadje in Liesveld en de oostelijke in Langerak te liggen.¹⁷ De vliet maakte men tot stadsgracht, waarachter aan beide zijden een achterstraat, tegelijkertijd walstraat, werd aangelegd. De Lekdijk werd de enige dwarsverbinding en daarmee een straat van belang. Over het aanzicht van het stadje omstreeks 1283 valt weinig te zeggen, want het is enige malen verwoest en herbouwd terwijl we pas in bronnen uit 1353 lezen van een stadsgracht en een kapel.¹⁸ Het is mogelijk dat het plaatsje ten tijde van de stadsrechtverlening nog weinig voorstelde en pas omstreeks 1300 of later een stadsgracht en omwalling kreeg en ten noorden van de Lekdijk, in de uiterwaarden, werd bebouwd (afb. 1).

Uit het stadsrecht en de eenvoudige, regelmatig uitgelegde plattegrond valt op te maken dat het om een bastidestichting ging. Als we stadsrecht en plattegrond combineren met de veelzeggende naam 'Nieuwpoort' en het feit dat uit een acte uit 1253 blijkt dat toen ter plaatse nog geen sprake was van een nederzetting of wat voor bebouwing dan ook, kunnen we niet anders dan concluderen dat het een bastidestichting betrof.¹⁹ Over de precieze achtergronden van de stichting tasten we echter in het duister. Hoe konden twee kleine lokale feo-

Afb. 1. Plattegrond van Nieuwpoort (detail van blad Schoonhoven) door Jacob van Deventer, circa 1560.

dale heren in 1283 overgaan tot het stichten van een stad, terwijl dat toen nog heel ongebruikelijk was?

Deze vraag kan slechts worden beantwoord met enkele veronderstellingen. Natuurlijk zullen beide heren hun heerlijkheden graag een stedelijk centrum hebben gegeven. De kans van slagen was groter als ze dat samen deden. Ze profiteerden van de ligging van hun heerlijkheden in de grensregio tussen Het Sticht en Holland: de heer van Liesveld was leenman van de graaf van Holland, de heer van Langerak van de bisschop van Utrecht. Daardoor konden ze van beide landsheren privileges los krijgen.²⁰ Maar waar haalden ze het geld vandaan voor de stichting en vooral, hoe kwamen ze op het idee om, bijna tegenover een reeds in opbouw zijnde stad aan de andere kant van de Lek, Schoonhoven, een stad te stichten?²¹ Misschien kunnen familiebanden die vragen deels beantwoorden.

Over de familiebanden van Gijsbrecht van Langerak is weinig bekend, maar van Arnoud van Liesveld weten we dat hij lid was van het geslacht Van Arkel. De vader van Van Liesveld, Herbaren van den Berge, was een Van Arkel. Met hem begon een tak van het geslacht Van Arkel: het geslacht Arkel-Van den Berge-Liesvelt.²² De heren van Arkel kwa-

men op in de twaalfde en dertiende eeuw. Hun wortels lagen waarschijnlijk bij de leenmannen aan wie de bisschop van Utrecht in de elfde eeuw delen in leen gaf van Teisterbant – een uit de achtste en negende eeuw stammende bestuurseenheid die een groot deel van het rivierengebied ten zuiden van Utrecht omvatte.²³ Die leenmannen waren na verloop van tijd steeds onafhankelijker van hun leenheer gaan handelen. In de dertiende eeuw vinden we op voormalig Teisterbants gebied een hele serie onafhankelijke heerschappijen, waaronder Arkel, Buren en Beusichem, waaruit Culemborg en Vianen voortkwamen.²⁴ Hoe die heerschappijen precies zijn ontstaan en hoe oud ze zijn, is vaak niet duidelijk. Soms lijken het vanouds (quasi-)onafhankelijke heerlijkheden, soms zijn het eenvoudigweg geïsurpeerde gebieden.²⁵ Maar hun ontstaan hangt ongetwijfeld samen met de tanende macht van de Utrechtse bisschop en de opkomst van de graafschappen Holland en Gelre. Beide graafschappen breidden hun macht in de twaalfde en dertiende eeuw langzaam uit in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht; Holland vanuit het westen door middel van grootscheepse veenontginningen, Gelre vanuit het oosten door het annexeren van gebieden.²⁶ Zo werd het gebied een omstreden grensregio tussen de drie grote landsheerlijkheden. De lokale feodale adel die hier land en rechten in leen had, profiteerde van haar positie temidden van de elkaar bestrijdende landsheren.

Eind dertiende eeuw waren de heren van Arkel de machtigste lokale feodale heren in dat gebied. Ze hadden een groot deel van het land tussen de Waal en de Lek en zelfs aan de overzijde daarvan in handen: ook in Schoonhoven opereerden ze. Tevens bekleedden ze een voorname positie aan het hof van de graaf van Holland, in de grafelijke raad van Floris V.²⁷ In dezelfde tijd viel het geslacht Van Arkel echter uiteen in een aantal takken die niet altijd even vriendschappelijk met elkaar omgingen.²⁸ Het is niet duidelijk hoe aan het eind van de dertiende eeuw de verhoudingen tussen de tak Arkel-Van den Berge-Liesvelt en de andere lagen. Daarom is niet pre-

cies te zeggen, welke rol de familiebanden bij de stichting van Nieuwpoort hebben gespeeld. Maakten de Van Arkels het stadje tot grensvesting van hun gebied nadat ze in 1280 Schoonhoven hadden moeten overgeven aan graaf Floris V die het weer in leen gaf aan de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats (1270-1283)?²⁹ Ging het initiatief uit van de tak Arkel-Van den Berge-Liesvelt, juist om zich los te maken van de andere Van Arkels? Hielp graaf Floris V hen daarbij om de verbrokkeling van en verdeeldheid binnen het geslacht Van Arkel aan te wakkeren en daarmee hun macht niet té groot te laten worden – en zag hij het als grensvesting?

Floris V, Nicolaas van Cats en Edward I

Toen Floris V aan het bewind kwam, bestond er reeds een traditie van Zeeuwse en Hollandse handel op Engeland. In de tweede helft van de dertiende eeuw werd de betekenis van deze handel groter. Daarom was het graafschap Holland gediend met een goede relatie tot Engeland. Deze goede relatie werd door Floris ten eerste bevorderd.³⁰ Het Engelse bondgenootschap was voor hem van groot gewicht. En dat was wederkerig: de Engelse koning Edward I interesseerde zich sterk voor de Hollandse politiek en trad zelfs in de Sticht-Hollandse conflicten op als arbiter.³¹ De periode van frequente contacten tussen Floris V en Edward I moet aan het einde van de jaren zeventig van de dertiende eeuw zijn begonnen. Over en weer reisden boden en gezanten en Floris zelf ging drie of vier maal naar Engeland, de eerste keer in 1280 toen hij een contract sloot met de Engelse koning voor het huwelijk tussen zijn dochter en de Engelse koningszoon, en handelsconflicten bijlegde.³² Eigenlijk had Floris reeds in 1278 Engeland willen bezoeken, maar moest toen wegens politieke conflicten in Holland blijven en zond een gevolmachtigde, Nicolaas van Cats, dezelfde persoon aan wie hij twee jaar later Schoonhoven in leen gaf.³³

Nicolaas van Cats vormde in de jaren zeventig en tachtig met twee à drie andere edelen een kerngroep binnen de grafelijkheid, die zich vrijwel doorlopend in de omgeving van de jonge graaf bevond. Opvallend is dat hun medespel zich niet beperkte tot het optreden als getuige en/of medezegelbaar. Vaak functioneerden zij ook als medeoorkonder en raadgever van de graaf, of als baljuw, gezant of arbiter namens de graaf.³⁴ In dezelfde jaren werd op initiatief van Floris begonnen met de bouw van de 'Grote Zaal', het monumentale gebouw op het Binnenhof te 's-Gravenhage dat nu onder de naam Ridderzaal bekend staat.³⁵

Aart Mekking heeft overtuigend aangetoond dat voor deze 'Grote Zaal' twee Engelse gebouwen als uitgangspunt hebben gediend: enerzijds de 'Westminster Hall', de Londense paleiszaal, voor de vorm van de zaal als type – een grote, halachtige ruimte – en voor de bestemming van hoofd- en ingangsegevel die werd gegeven aan één van beide korte zijden; anderzijds het uitwendige van de kathedraal van Salisbury (1218-1266) en wel in de eerste plaats diens westfaçade, voor het ontwerp van een blijkbaar programmatisch bedoeld samenstel van bouwdelen, -schemata, en -vormen van die

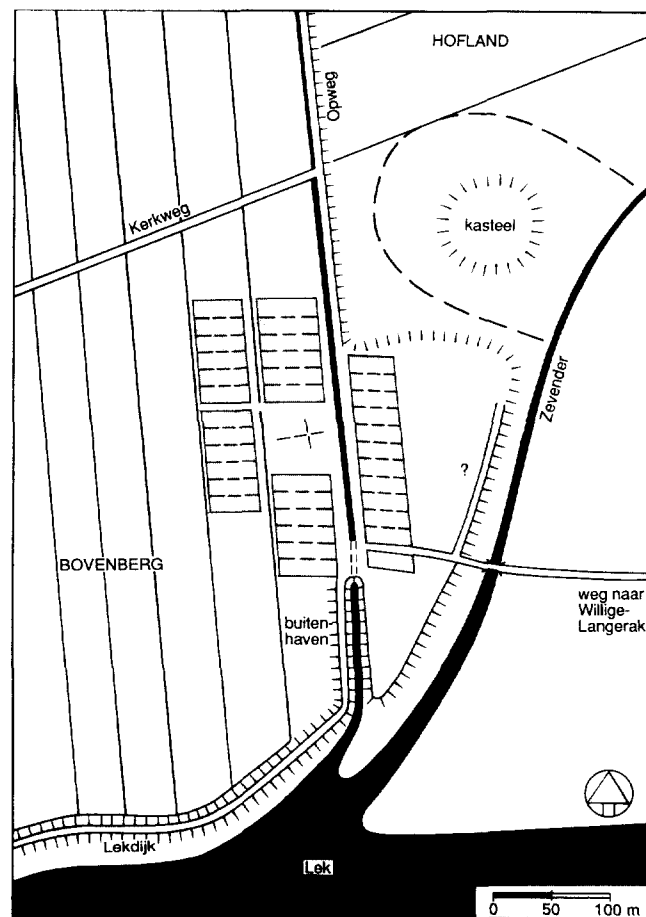
Afb. 2. De tot stadsgracht gemaakte vliet in Nieuwpoort, gezien vanuit het zuiden. Foto: R.R.

hoofd -en ingangsgevel.³⁶ Het concept voor het bouwplan werd bedacht binnen de kring van de graaf en zijn raadgevers. De keuze voor dit specifieke type zaal als grafelijke aula en de incorporatie van bepaalde bouwschema's en -vormen in de 'Schauseite' ervan, beruften op politiek-historische overwegingen. Het primaire doel hiervan was de manifestatie van de deels reële, deels gepretendeerde machtspositie van de Hollandse graaf temidden van andere, meer of minder soevereine vorsten, en ten opzichte van de eigen leenmannen en onderdanen. Aan het einde van de dertiende eeuw kon graaf Floris het zich veroorloven een paleisaula te laten bouwen die qua type en qua vormgeving eerder paste bij een soevereine vorst dan bij een leenman van de keizer. Hij presenteerde zich als de gelijke van een 'vreemde', werkelijk machtige vorst: de Engelse koning. In dit licht kan ook Floris' aanspraak op de Schotse troon, waarover straks meer, worden gezien.³⁷

Zouden Floris en zijn raadgever(s) niet alleen Engelse voorbeelden hebben gebruikt voor het concept van de architectuur van het gebouw waarmee Holland een residentie kreeg, maar hebben zij in dezelfde tijd ook de 'stedebouw', de wijze van stedestichten uit Engeland naar vorm en inhoud hier te lande geïntroduceerd?³⁸

In 1278 moet Nicolaas van Cats op zijn Engelse reis meerdere bastidesteden hebben gezien. Deze waren daar toentertijd zeer dicht gezaaid. Edward I, zijn voorgangers en andere edellieden hadden er vele gesticht: 'There was hardly a main road radiating from London where a traveller in the late thirteenth century did not pass through at least one planted town before he had gone 50 miles away from the capital'.³⁹ Salisbury, waarvan de kans groot is dat Van Cats het heeft bezocht in verband met de conceptie van het bouwplan voor de Ridderzaal, was een der grootste en meest geslaagde Engelse bastidestichtingen!⁴⁰ Die wijze van stadstichten leek uitstekend te passen in de toenmalige ontwikkelingen in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht: met behulp van een nieuwe stad konden omstreden grenzen worden gemarkeerd. Van Cats zal het er als zeer naaste raadgever zeker met Floris over hebben gehad. Samen kunnen zij het plan hebben opgevat om die wijze van stadstichten in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre toe te passen, misschien zelfs op aanraden van Edward I die immers de situatie in die regio kende. Zoals gezegd trad Edward op als arbiter bij conflicten in dat gebied en, heel opvallend, in een grensregio in zijn eigen rijk, in Wales, was hij sinds 1277 bezig met het stichten van een reeks bastidesteden. Deze steden, waarvan Caernarvon met haar rastervormige stratenplan één van de meest representatieve voorbeelden is, werden gebouwd in gebieden die in de jaren zeventig door Edward waren ver- of heroverd.⁴¹

Toen Nicolaas van Cats in 1280 door Floris met Schoonhoven werd beleend, werd een oorkonde geschreven waarin de nieuwe heer van de stad en de poorters verschillende privileges kregen.⁴² In deze oorkonde treedt de plaats voor het eerst als stad naar voren. Volgens Jan Visser hebben de inwoners van Schoonhoven reeds eerder, van de heren Van de Lede (Van Arkels) stedelijke rechten verkregen, die door het

Afb. 3. Schoonhoven, de stedelijke nederzetting omstreeks 1270, uit: Historische Stedenatlas van Nederland, Schoonhoven en Nieuwpoort, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al, Delft, 1990.

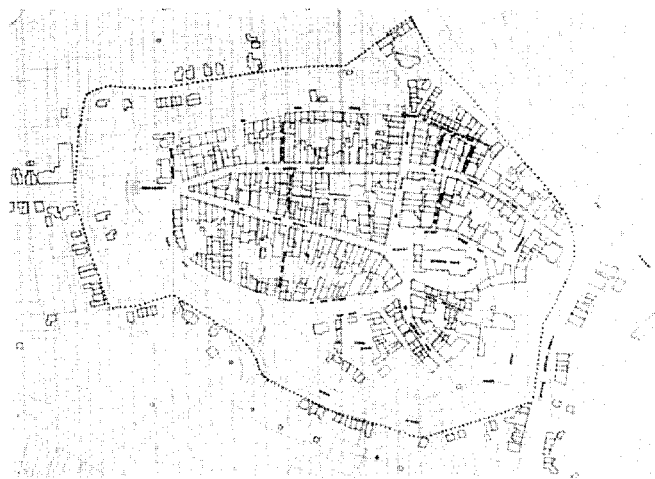
hogere gezag werden gesanctioneerd. Visser stelt verder dat het 'stedelijke' Schoonhoven als voorbeeld kan hebben gediend voor de stichting van Nieuwpoort.⁴³ Schoonhoven moet omstreeks 1280 een nederzetting bestaande uit een aantal langwerpige rechthoekige kavels langs een vliet of weterring geweest zijn; een plan waar dat van Nieuwpoort op lijkt (afb. 3).

Het is verleidelijk te denken dat Schoonhoven als bastidestad door Van Cats en Floris V is gesticht, en het tegenoverliggende Nieuwpoort als voorbeeld heeft gediend. Als we Visser volgen in zijn bewering dat de eerste stimulans tot de ontwikkeling van de stad Schoonhoven reeds voor 1280 is uitgegaan van Jan van de Lede, is het aannemelijker dat Van Cats en Floris op de reeds aanwezige nederzetting Schoonhoven het idee van de bastidestichting toepasten, er als het ware mee experimenteerden, en zich tegelijkertijd bezighielden met de stichting van Nieuwpoort, dat met de stadsrechtverlening in 1283 – toen was Floris inmiddels ook zelf in Enge-

land en bij Edward geweest – de eerste echt nieuwe bastide-stad in onze streken werd.⁴⁴ Zowel de naam, niet gebaseerd op die van de stichtende heren of een geografische eigenschap, als het stadsrecht, beide zeer programmatisch, ondersteunen die veronderstelling. Hoe het idee van het bastidestichten tot de heren van Liesveld en van Langerak is gekomen, is niet geheel duidelijk, maar de gelegde verbanden zijn té mooi, passen te goed om zonder betekenis te zijn. Een verklaring door de banden met de Van Arkels wordt door de rol van Nicolaas van Cats in Schoonhoven minder waarschijnlijk. Daarom lijkt de suggestie dat graaf Floris V als landsheer samen met zijn naaste raadgever Van Cats, de twee lokale feudale heren hielp bij de stichting, het meest plausibel. Floris creëerde zo een grensvesting, toomde de macht van de Van Arkels in – daar zal Van Cats zeker achter hebben gestaan – terwijl de twee lokale heren waarschijnlijk grotendeels opdraaiden voor de kosten van het risicovolle, als experiment op te vatten project.⁴⁵ Het ontbreken van Floris' naam in de stadsrechtverlening weegt als tegenwerping niet zwaar, want in Wijk-bij-Duurstede, waar we zo over komen te spreken, werd de naam van de graaf van Gelre ook niet genoemd in het stadsrecht, terwijl deze zeker een rol van belang speelde bij de totstandkoming van dat stadje.⁴⁶

De contacten met en verblijven in Engeland van graaf Floris in de jaren tachtig en aan het begin van de jaren negentig geven de bovenstaande veronderstellingen nog meer gewicht. In 1284 sloten Floris V en Edward I wederom een huwelijkscontract – dat uit 1282 was niet doorgegaan wegens overlijden van de Engelse koningszoon – dit keer tussen de kort tevoren geboren Hollandse gravenzoon en de Engelse koningsdochter.⁴⁷ In dezelfde jaren zal hij begerige blikken hebben geworpen in de richting van de Schotse kroon; de kans bestond dat deze op den duur vrij zou komen zonder dat er een duidelijke opvolger zou zijn. De situatie was als volgt: In Schotland regeerde koning Alexander III die nog slechts één verre nazaat en opvolger had, Margareta, bijgenaamd de Maagd van Noorwegen, ongehuwd en blijkbaar niet van zins te trouwen. In 1286 overleed koning Alexander.⁴⁸ Meerdere edellieden, waaronder Floris V, beweerden toen aanspraak te maken op de Schotse troon.⁴⁹ Mekking wees in dit verband op het citeren van de Engelse paleisaula in de 'Grote Zaal' te 's-Gravenhage: Floris wilde zich gelijk stellen aan de Engelse koning.⁵⁰ Dat trachtte hij tevens te bereiken door zijn actieve huwelijkspolitiek, en waarschijnlijk ook door middel van het stichten van bastidesteden – kort na Nieuwpoort stichtte hij Brouwershaven (1285) en Arnemuiden (1288).⁵¹ De stichting van deze twee bastidesteden in Zeeland kan worden gezien in het licht van de machtsstrijd die daar woedde tussen Floris en enkele Zeeuwse edelen.⁵² Helaas is heden ten dage van deze stichtingen niets meer terug te vinden. Op de kaart van Arnemuiden door Jacob van Deventer van omstreeks 1560, worden echter enige stukken straat weergegeven, die te duiden zijn als overblijfselen van een regelmatig, rechthoekig opgezet grondplan.

Het diplomatieke steekspel om de Schotse troonopvolging begon pas werkelijk na het onverwachte overlijden van Mar-

Afb. 4. Huidige plattegrond van Hattem naar kadastraal minuutplan.

gareta in 1290, onderweg van Noorwegen naar haar Schotse troon. In een reeks rechtszittingen in 1291 en 1292, de 'Great Cause' genaamd, werd onder voorzitterschap van de Engelse koning uitgemaakt wie de meeste aanspraken op de Schotse kroon kon doen gelden. Floris was intensief betrokken bij deze rechtszittingen en zelfs één van de drie serieuze gegadigden.⁵³ Voor het bijwonen van deze zittingen reisde hij twee of drie maal naar Engeland en Schotland.⁵⁴ De aanspraken op de Schotse troon moeten voor hem een zaak van groot gewicht zijn geweest, gezien de moeite die hij zich er voor heeft getroost. Zijn kinderen waren reeds door huwelijksverdragen met het Engelse hof verbonden en niets wijst er op dat Edward I de aanspraken van Floris ongaarne zou hebben gezien, hoewel hij uiteindelijk niet werd verkozen.⁵⁵

Graven van Gelre

In 1298 trachtte graaf Reinoud I van Gelre (1271-1326) het stadje Staverden te stichten op de Veluwe. Volgens Fockema Andreae mag het uitvoerige stadsrecht met recht een 'prospectus voor nieuwe vestiging' heten.⁵⁶ Het idee van het bastidestichten mag dus in 1298 reeds bekend worden verondersteld bij de graaf van Gelre. Het werd nooit wat met Staverden, om met Fockema Andreae te spreken: 'Geen wonder dat de nieuwe stad niet trok: te minder, daar het deze nederzetting aan economischen ondergrond zou ontbreken. Ver van alle verkeerswegen, ver van ieder dorp, daarentegen door het naburig Harderwijk van iedere kans, indien overigens aanwezig, afgesneden.'⁵⁷ Staverden kan als een mislukt experiment worden beschouwd. In de jaren daarna, in 1299 en 1300 kregen Hattem en Wijk-bij-Duurstede met meer succes stadsrechten.

De stad Hattem werd gesticht op een zeer strategische plek, bij de kruising van de IJssel en de handelsroute te land tussen Utrecht en gebieden in het oosten, bovendien gelegen

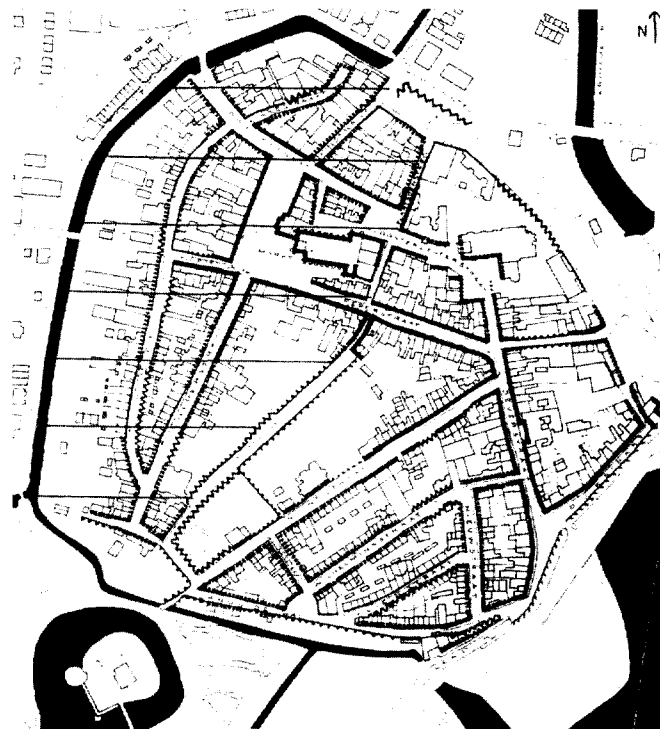
op de in Het Oversticht stekende uiterste noordpunt van Gelre.⁵⁸ Ten westen van een al bestaande nederzetting langs de rivier liet Reinoud een aantal straten uitleggen. Een kaarsrechte hoofdas, de Kerkstraat, werd georiënteerd op de romaanse toren van de oude dorpskerk. Parallel aan die hoofdstraat legde men een licht gekromde achterstraat aan, dwars op deze twee straten een tweede rechte as, de Kruisstraat, die eveneens bij de kerk uitkwam, zodat daar een marktplein tot stand kwam (afb. 4). Met de Kerkstraat kreeg de nieuwe stad een representatieve hoofdstraat. De Kruisstraat die in het noorden uitkwam bij de IJssel werd een belangrijke economische as. Om het oude dorpje rond de kerk en de nieuwe uitleg werd een ovale omwalling gelegd. Op handige wijze maakte Reinoud van een onaanzienlijke nederzetting een stevige grensvesting met stedelijke allure.

Ook Wijk werd gesticht als grensvesting tussen Gelre en Het Sticht. Het Nedersticht in dit geval. Het stadje kwam rond 1300 tot stand bij de splitsing van de Lek en de (Kromme) Rijn, op een door verzanding van de Rijnbedding ontstane, eivormige stroomrug.⁵⁹ Omstreeks 1270 bouwden lokale heren, de Van Abcoudes, bij die splitsing, aan de noordpunt van de ineengeschrompelde nederzetting die restte van het legendarische Dorestad, een kasteel.⁶⁰ Met behulp van de graven van Gelre hadden de heren van Abcoude in de laatste helft van de dertiende eeuw de touwtjes in Wijk en omgeving vrij stevig in handen weten te krijgen, ten koste van de Utrechtse bisschoppen die sterk aan macht inboetten in het rivierengebied. Rond de eeuwwisseling moeten de graaf en de lokale heer hun kans schoon hebben gezien om een bastidestad te stichten op maagdelijke grond in de rivier.⁶¹

Het grondplan van Wijk vertoont opvallende overeenkomsten met dat van Hattem. Zowel de kaarsrechte representatieve hoofdas met licht gekromde parallelstraat, als het plein met kerk en de voor de handel belangrijke dwarsstraat, vinden we er terug (afb. 5). De ligging van de verschillende elementen ten opzichte van elkaar is niet identiek, maar dat hangt samen met de geologische en geografische omstandigheden ter plaatse, zoals de reeds aanwezige kleine nederzetting bij Hattem en de vorm van de stroomrug bij Wijk. Ook uit deze overeenkomsten kan de belangrijke rol die Reinoud van Gelre moet hebben gespeeld bij de stadstichting in 1300, worden afgeleid, al wordt zijn naam in het Wijkse stadsrecht niet vermeld.⁶² De graaf zou echter vlug zijn gezag verliezen over de heren van Abcoude en in het grensgebied. De Van Abcoudes maakten daar gebruik van en bevestigden hun relatieve autonomie door op eigen initiatief de stad aan de oostkant uit te breiden.⁶³ Hierdoor werd het grondplan van de (vooral grafelijke) stichting minder herkenbaar en ontstond een nieuw geheel.

Hoe bereikte het idee van het bastidestichten graaf Reinoud I van Gelre? Voor de beantwoording van deze vraag dient in te worden gegaan op een stadsuitbreiding van Zutphen in het laatste kwart van de dertiende eeuw.

Otto II van Gelre verleende na circa 1230, de tijd waarin hij vele plaatsen in zijn landsheerlijke gebied van stadsrecht

Afb. 5. Huidige plattegrond van Wijk naar kadastraal minuutplan. De arcering geeft het oppervlak van de stichting uit 1300 aan.

ten voorzag, nog slechts rechten aan twee plaatsen: Groenlo (circa 1250) en Wageningen (1263).⁶⁴ Dan, helemaal tegen het eind van zijn bewind, begin jaren zeventig van de dertiende eeuw, horen we van een uitbreiding aan de noordkant van Zutphen die Nieuwstad wordt genoemd.⁶⁵ Heden ten dage is deze uitbreiding herkenbaar in haar grotendeels regelmatig opgebouwde plattegrond, bestaande uit recht op elkaar staande straten. Het is moeilijk te achterhalen of dat grondplan reeds begin jaren zeventig onder Otto II werd uitgezet. Maar in het licht van het voorgaande rijst het vermoeden dat het op initiatief van Reinoud I en op z'n vroegst in de jaren tachtig tot stand is gekomen. Hij zal het naar voorbeeld van de stichtingen door Floris V hebben geconcipeerd. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het feit dat Staverden, Hattem en Wijk pas rond 1300 werden gesticht. Als het idee door de graven van Gelre werd geherintroduceerd, ligt het voor de hand dat deze steden eerder zouden zijn gesticht dan Nieuwpoort, Brouwershaven en Arnemuiden. Bovendien betrof het in Zutphen een uitbreiding van een bestaande stad, geen geheel nieuwe. Wel kan de Nieuwstad als een samenkomen worden beschouwd van de idee van de 'oude stichtingstraditie' van Hendrik I van Brabant, via Otto II, en die van de nieuwe stichtingen door Floris en Reinoud.⁶⁶ Opmerkelijk in dit verband is dat Otto jarenlang voogd was van de jonge Floris.⁶⁷ Otto II van Gelre had echter nimmer nieuwe steden gesticht in de zin van nieuw aangelegde nederzettingen. Daar-

Afb. 6. De representatieve hoofdas in Wijk, gezien vanuit het noorden.
Foto: R.R.

om moet dé impuls zijn uitgegaan van de vruchtbare contacten tussen Floris en Edward.

Reinoud I kan reeds in 1281 of 1282 kennis hebben gemaakt met het idee. Toen ontving Floris V hem en Dirk VIII van Kleef om, na de Engelse koning te hebben verwittigd, met hen ten strijde te trekken tegen de Friezen.⁶⁸ Floris zal toen reeds het plan hebben gehad om net als koning Edward bastidesteden te gaan stichten en dit kan de graaf van Gelre ter ore zijn gekomen. Het kan de graaf ook op andere, niet goed te achterhalen manieren hebben bereikt. Bijvoorbeeld via de uit Noord-Italië afkomstige koopman Taddeo Cavazzoni, bijgenaamd Willem van 's-Hertogenbosch.⁶⁹ Zowel de graaf van Holland, als die van Gelre en Brabant maakten in de jaren tachtig gebruik van de diensten van deze 'wettige en trouwe negociator' – zo noemde Floris deze Italiaanse 'lombard' in een aanbevelingsbrief die hij hem meegaf voor de Engelse koning! Cavazzoni deed niet alleen transacties voor de landsheren en leende hen niet alleen geld, maar bemiddelde tevens in politieke geschillen.⁷⁰ Ook landmeters, op wier

rol binnen het stadstichtingsproces in de laatste paragraaf wordt ingegaan, kunnen als intermediair hebben gefungeerd. Evenals bepaalde kooplieden moeten zij een voorname positie hebben ingenomen binnen de kring rond de graven en reisden zij veel.⁷¹

In Floris' dagen nam het verkeer te land en te water toe. De geografische mobiliteit werd groter en mensen uit den vreemde vonden steeds vaker hun weg naar Holland en Zeeland. Deze gewesten werden meer en meer opgenomen binnen het Noordwesteuropees circuit.⁷² In deze tijd waarin reizen gemakkelijker en de communicatie beter werd, kan de aanleg van de stadjes in opdracht van Floris gemakkelijk bij graaf Reinoud I bekend zijn geworden. Hij kan zelf naar het in opbouw zijnde Nieuwpoort zijn gereisd of er een bode op af hebben gestuurd.⁷³ Zo kon de lokale feodale adel in de buurt van Nieuwpoort dat ook.

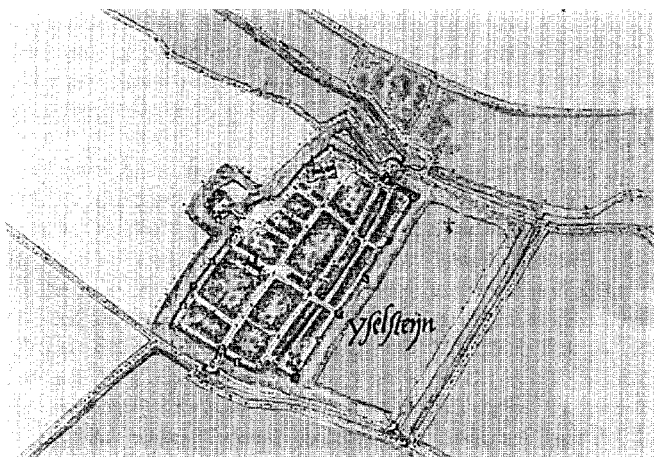
Lokale heren

Omstreeks 1300 begonnen de heren van Beusichem/Culemborg in de buurt van Wijk met de bouw van Culemborg en korte tijd later begon een tak van het geslacht Van Arkel met de bouw van Asperen. Andere stadjes zoals Montfoort, gesticht door de burggraaf van Montfoort (1329), IJsselstein, door de heren van Amstel (circa 1334), en Vianen, door de heren van Vianen en van Duivenvoorde (1336), volgden kort daarna; het stedestichten kwam in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre in een stroomversnelling terecht (afb. 7).⁷⁴

Aan het begin van de veertiende eeuw raakten de landsheren verzeild in oorlogen en partijtysten.⁷⁵ Van deze situatie waarin Holland, Gelre en Het Sticht werden verscheurd door factiestrijd en de graven en bisschoppen werden geplaagd door geldverslindende oorlogen en rekening moesten gaan houden met de opkomende steden, lijken de verschillende lokale feodale heren in de grensregio handig gebruik te hebben gemaakt. Ze speelden de landsheren eerder tegen elkaar uit dan dat ze zich afhankelijk van hen opstelden en konden zo in de veertiende eeuw een comfortabele en relatief autonome

Afb. 7. Kaart van het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, met daarop aangegeven de steden en de rivieren.

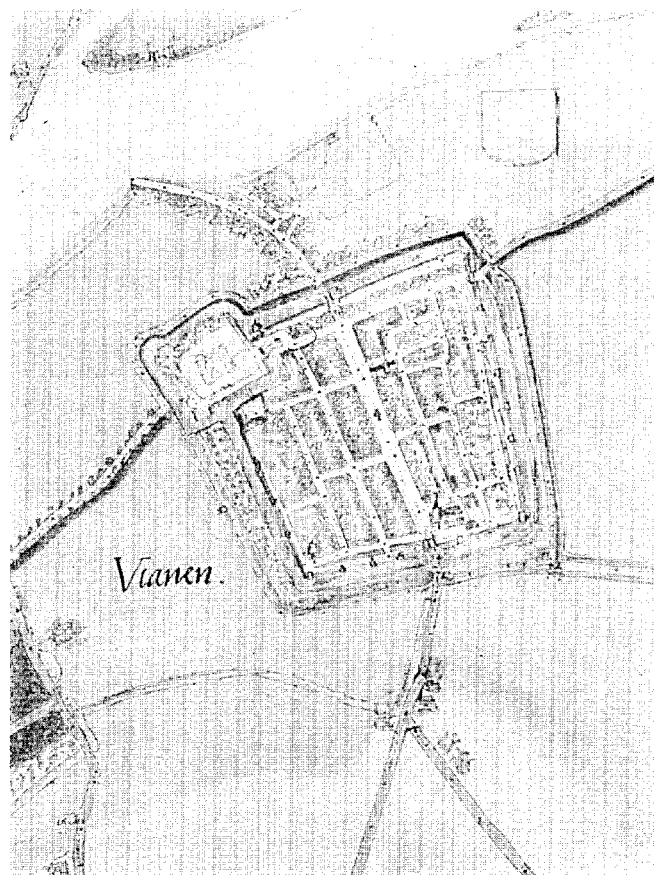
Afb. 8a. Plattegrond van IJsselstein door Jacob van Deventer uit circa 1560.

positie gaan innemen tussen de landsheerlijke gebieden. Het was in, en ter versterking van, deze positie, dat zij over konden gaan tot het stichten van een stad als centrum van hun domein.

De lokale heren stichtten vanuit en naast hun heerlijk kasteel op maagdelijke grond, soms bij een oudere nederzetting, een nieuwe stad met een vooropgezet grondplan. Vaak wisten zij zich daarbij verzekerd van de steun van één of meerdere landsheren in de vorm van privileges en/of financiële transacties. Voor de landsheren was het namelijk in deze woelige tijden van groot belang steunpunten te hebben in het omstreden grensgebied. De lokale heren maakten zich echter al snel los van die landsheren, juist door de stadstichtingen. Die gaven hun heerlijkheden namelijk een stedelijk centrum dat hun machtsgebied markeerde en vooral ook status gaf, en dus autonomie uitstraalde ten opzichte van de landsheer. De stadjes werden het symbolisch en economisch centrum van het domein.⁷⁶

Met de stichting van Nieuwpoort was het idee van het stichten van een stad als middel van machtsuitdrukking en machtsversteving geïntroduceerd. Dat bastidestadje werd gesticht in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre en de lokale adel in dat gebied kon er daardoor gemakkelijk kennis van nemen. De lokale heren die voor het stichten van een stadje de middelen hadden, konden het idee navolgen. De Van Arkels zullen er tevens van hebben gehoord aan het Hollandse hof waar zij in de grafelijke raad zaten, de heren van Culemborg van graaf Reinoud I van Gelre, de heren van Vianen en die van IJsselstein van graaf Willem III van Holland (1304-1337), die hen een helpende hand boden bij de stadstichtingen.

Ook deze graaf van Holland kan een rol hebben gespeeld bij de introductie ervan, vooral wat betreft een verfijning in grondplan van de nieuwe steden. In Holland was omstreeks 1300 het bewind overgenomen door de Van Avesnes. Willem III van Avesnes, de tweede graaf van Holland uit het Hene-

Afb. 8b. Plattegrond van Vianen door Jacob van Deventer uit circa 1560.

gouwse huis, was getrouwd met Jeanne van Valois.⁷⁷ Hierdoor werd de band met Frankrijk heel direct – Jeanne verbleef veelvuldig in Parijs, Willem III regelmatig – zeker nadat Jeannes broer in 1328 Filips de Schone als koning van Frankrijk was opgevolgd.⁷⁸ Via deze banden kunnen tevens de door de Franse koningen gestichtte bastidesteden en de stadstichtingstraditie uit Frankrijk in het algemeen, hier bekend zijn geraakt in de eerste decennia van de veertiende eeuw, de jaren waarin Willem III de heren van Amstel en Willem van Duivenvoorde hulp verleende bij het stichten van IJsselstein en Vianen.⁷⁹ Wat in het oog springt, is de wel-doordachte structuur en de omvang van de plattegrond van IJsselstein en nog sterker die van Vianen (afb. 8).⁸⁰ Vóór die tijd waren de grondplannen veelal eenvoudig van opzet: een hoofdas met een of twee achterstraten en een dwarsstraat. Daarna zijn ze complexer en gevarieerder, met als hoogtepunten Naarden (circa 1350) en Elburg (circa 1390) (afb. 9). De omvang van de stadsplannen van Naarden en Elburg hangt waarschijnlijk samen met de initiatiefnemers: geen lokale heren maar landsheren. Uitgebreide bespreking van de plattegronden is binnen het bestek van dit artikel echter niet

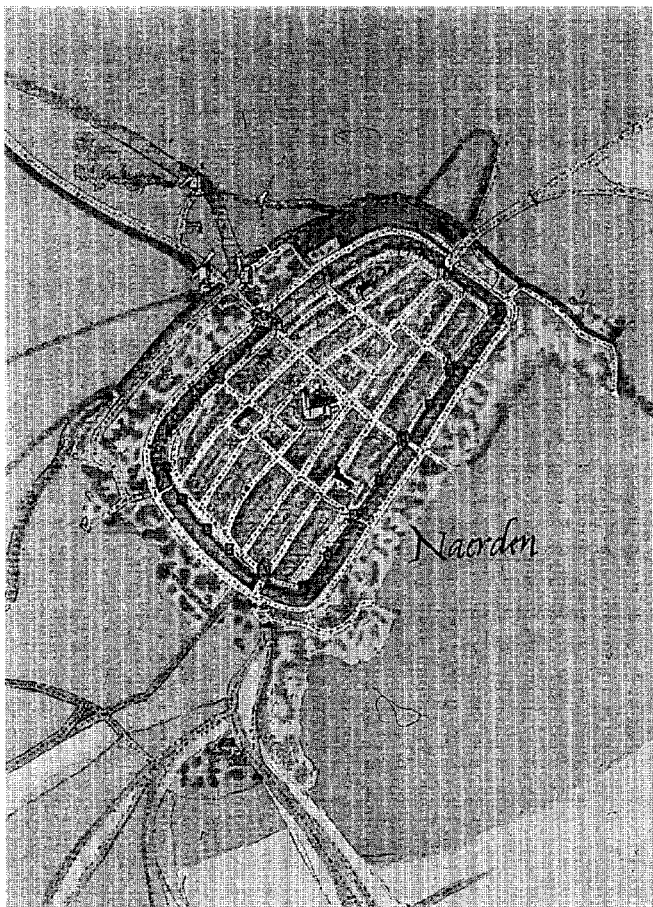
mogelijk. Bovendien moet naar de vorm en betekenis van de stadsplannen nog verder onderzoek worden verricht.⁸¹

Het stichten van een nieuwe stad

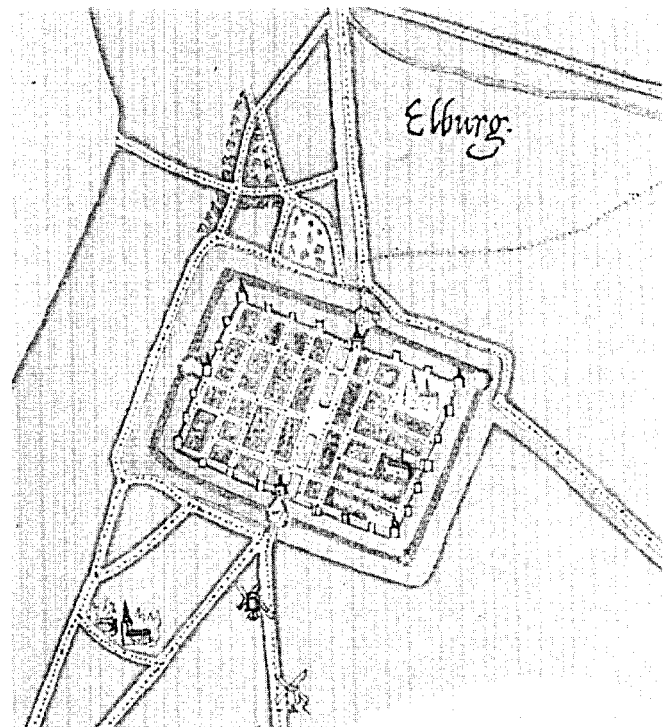
Rest de vraag: wat verstond men in de middeleeuwen onder het stichten van een nieuwe stad? Deze vraag is gemakkelijker gesteld dan dat er een antwoord op kan worden gegeven. Op het gebied van de middeleeuwse architectuur, naar de manier waarop een gebouw tot stand kwam, is reeds intensief onderzoek gedaan.⁸² Het probleem waar men bij die onderzoeken steeds mee geconfronteerd wordt, is dat uit contemporaine schriftelijke bronnen niet goed duidelijk wordt hoe het ontwerp van een gebouw tot stand kwam.⁸³ Bij Lavedan en Beresford lezen we iets soortgelijks over de bastidestichtingen: 'Un historien pensera d'abord aux textes. (...) Malheureusement, ils sont peu explicites. (...) seules des indications sur les dimensions et l'utilisation de lots, la largeur des rues, le nombre et la disposition de places publiques prouveraient qu'un plan fut arrêté d'avance.'; 'No medieval plan of a new town has survived (...). Documentary references to the

actual operation of laying out and assigning the plots of a new town are few (...)’ en ‘Payments to officials to do work or defining the line of the streets and staking out the bounds of each building-plot occur from time to time in the royal accounts, with the pence paid to the clerks who did the measuring, and the pence paid for the rope that measured out the building-plots.’⁸⁴ Toch dient een poging tot het achterhalen van de manier waarop een bastidestad tot stand kwam, ondernomen te worden, omdat het de stadstichtingstraditie in de lage landen kan verhelderen.

Door het gebrek aan duidelijke schriftelijke bronnen lopen de meningen nogal uiteen over de precieze gang van zaken bij de totstandkoming van een gebouw. De één legt de nadruk op de ideologisch-symbolische kant van een ontwerp en tracht daarmee de vorm te verklaren, de ander hecht meer waarde aan de bouwtraditie van pragmatische, in de praktijk geschoolde vaklieden.⁸⁵ Mekking maakt hierin een mooi onderscheid. Zoals we eerder zagen, beweert hij dat de conceptie van het bouwplan van de ‘Grote Zaal’ te ‘s-Gravenhage zich afspeelde in de kring van de graaf en zijn raadgevers. Het betrof een ideologisch getint proces.⁸⁶ Daaraan voegt hij toe dat de elementen die herinneren aan de eigentijdse bouwwijze in Vlaanderen, werden geïntroduceerd tijdens de implementatie en uitvoering van het concept. Deze elementen kwamen voort uit de ambachtelijke traditie waarin de leden van de bouwelijke, die door de graaf werden gecontracteerd, waren gevormd.⁸⁷

Afb. 9a. Plattegrond van Naarden door Jacob van Deventer uit circa 1560.

Afb. 9b. Plattegrond van Elburg door Jacob van Deventer uit circa 1560.

Misschien kunnen gelijkende onderscheiden worden gemaakt bij de stichting van een bastidestad: degenen die het initiatief namen tot het stichten van een stad, waren de opdrachtgevers en tevens de ontwerpers van het concept van het stadsplan. Dat concept vormde men aan de hand van bestaande voorbeelden, een gebruikelijke werkwijze in de middeleeuwen.⁸⁸ Men streefde niet altijd naar een exacte copie; het ging om navolgingen die wel de nodige betekenis van het voorbeeld in zich droegen, maar werden aangepast aan de omstandigheden en pasten bij de status van de opdrachtgever. In dit licht valt de reeks stichtingen ten zuiden van Utrecht, als navolgingen van elkaar, beter te begrijpen. Bij de bastidestichtingen ging het enerzijds om een algemene betekenis van het stadsplan als geheel voor de stad en het gebied waar die in lag, anderzijds om specifieke, door de heer en de geografie ter plaatse bepaalde betekenissen zoals representatieve en/of economische functies van openbare ruimten.

Volgens Beresford koos men bij voorkeur een regelmatig grondplan omdat 'within the ordained limits of the town site the simplest way of setting out building plots and streets was in a rectilinear grid, which made no more demands on techniques of measurements than the ability to set out a straight line, to divide it into equal proportions, and to set another line at right angles to it.' – om praktische redenen dus.⁸⁹ Rechte straten en een regelmatig rasterpatroon werden tevens als esthetisch bevredigend ervaren en het konden worden opgevat als verbeelding van orde en goed bestuur.⁹⁰ Dat was precies hetgeen een bastidestad, een met ideologische motieven gestichtte, politieke en economische basis, moest symboliseren. Kaarsrechte (hoofd)straten gaven de stad een representatief aanzien. Het schaakbordpatroon kan worden gezien als een ideaal conceptgrondplan voor een nieuwe stad, met een meer algemene ordenende betekenis. Het is daarom waarschijnlijk dat niet de kavels en de uitgifte daarvan als bouwpercelen het uitgangspunt vormden bij de stichting van een stad, maar het stratenplan als geheel.⁹¹ Deze veronderstelling valt te staven met praktijkvoorbeelden. Delen van veel nieuwe steden bleven geheel onbebouwd en toch zijn in die delen straten aangelegd. Het mogen eeuwen lang niet veel meer dan rechte lijnen zijn geweest, ze zijn wel bij de stichting uitgezet en maakten dus deel uit van het rechtlijnige stadsplan dat de stad en haar heer de juiste status moest geven.

Die rechte lijnen werden uitgezet door landmeters, de in de praktijk geschoolde vaklieden.⁹² Dezen voerden het concept van de opdrachtgevers, in de besproken gevallen de graven en/of lokale feodale heren, uit in hun eigen ambachtelijke traditie. Die traditie moet voor een belangrijk deel zijn bepaald door de wijze waarop kavels werden uitgezet in de grote ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw; in het westen de laagveengebieden, in het rivierengebied de lager gelegen delen, de komgronden.⁹³ Dit inzicht werkt verhelderend op het stadsplan van een aantal nieuwe steden, bijvoorbeeld Nieuwpoort, waar de plannen pasten in de voor de stichting aanwezige ontginningsstructuren. De landmeters werden gedwongen het concept van het geheel, het stadsplan, te volgen, maar voerden dat uit op de hun eigen werkwijze: het uitzetten van

kavels met een bepaalde lengte en diepte, rekening houdend met de geografische gegevens in het bewuste gebied. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de opdrachtgevers hun concept mondeling of door middel van een korte omschrijving overbrachten. In verband met de architectuur zegt Ruud Meischke hierover dat ieder bouwplan vergezeld moet zijn gegaan van een door de opdrachtgever gemaakte werkom-schrijving, waarin de hoofdmaten van het bouwwerk vastlagen en waarmee men de benodigde hoeveelheden materialen kon bepalen.⁹⁴ De landmeters zetten het concept om in een ter plaatse uitvoerbaar plan – misschien ook wel in overleg met de opdrachtgever; voor de helderheid werd hier onderscheid gemaakt, juist omdat het er niet lijkt te zijn: de opdrachtgever was tevens ontwerper.

Met het uitzetten van het plan begon de aanleg van de stad. De opbouw begon met de uitgifte van bouwpercelen. De stichter probeerde kopers voor die percelen met juridische, financiële en fiscale voordelen te lokken.⁹⁵ De kopers van die percelen voerden het concept van de opdrachtgever verder uit, weer volgens een oude traditie. Zij bouwden hun huizen net zoals die toen in andere steden werden gebouwd. Ze moesten zich echter schikken naar het concept van de heer: langs rechte rooilijnen bouwen en wel zo dat mooie, aaneengesloten gevelrijen ontstonden.

Zo blijkt dat het kenmerkende van een bastidestad in de stedenbouw – de plattegrond die door de architectuur dimensie krijgt als openbare ruimte – te herkennen is.⁹⁶ De heren verwezenlijkten hun ideologieën door middel van het 'bouwen van een stede' met een specifieke vorm. Die ideologieën vormden tevens het begin van de stedenbouw, die tot op de dag van vandaag herkenbaar is.

Het stichten van een nieuwe stad, die in de stedenbouw haar functie als machtbasis verbeeldde, bleek in de veertiende eeuw zeer aantrekkelijk voor vele heren. De landsheren Floris V en Reinoud I gaven het bastidestichten hier te lande kort voor 1300 een nieuwe impuls. Al snel werd die wijze van stadstichten in hun nadeel overgenomen door lokale heren, door ieder die het kon, bijvoorbeeld ook door de bisschoppen van Utrecht: dezen stichtten onder meer Bunschoten (circa 1350) en Vollenhove (1354).⁹⁷ Tevens namen lokale heren in andere streken dan het rivierengebied het idee in de loop van de veertiende eeuw over.⁹⁸ Ook de landsheren van Holland en Gelre stichtten later in de veertiende eeuw nog enige bastidesteden: Willem V, graaf van Holland in 1350 Naarden, Willem van Gulik, graaf van Gelre omstreeks 1390 Elburg. Zo kwam een patroon van steden tot stand, niet gegroeid op een gunstig gelegen plaats, maar doelbewust gesticht en aangelegd door een heer volgens vooropgezet plan.

Noten

- 1 Voor de datering van de stadsrechtverleningen is gebruik gemaakt van: G.L. Burke, *The Making of Dutch Towns*, Londen 1956, pp.53-63; S.J. Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel I: De bouwkunst in de Middeleeuwen. Stad en dorp*, Amsterdam 1948, pp.72-73; J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen*, Assen 1964, pp.113-130; en van literatuur per stad, waarnaar in de noten wordt verwezen.
- 2 Twee standaardwerken op het gebied van bastidesteden zijn: M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, Londen 1967; P. Lavedan en J. Huguency, *L'Urbanisme au Moyen Age*, Genève/Paris 1974; zie ook: E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen, 1987, pp.105-110. Zie voor een korte en duidelijke beschouwing over het begrip stadstichting: C. Meckseper, *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*, Darmstadt 1982, pp.59-64.
- 3 Beresford, o.c. (n.2) pp.348-375; Lavedan, o.c. (n.2) pp.59-96.
- 4 Zie voor de ontwikkelingen in 'het oosten', de zogenaamde 'Ostsiedlung', bijvoorbeeld: H. Aubin, 'The Lands east of the Elbe and German colonisation eastwards', in: *The Cambridge Economic History of Europe, Volume I, The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1958, pp.449-486.
- 5 A.E. Verhulst, 'Initiative comtale et développement économique en Flandre au XIe siècle: le rôle de Thierry et de Philippe d'Alsace (1128-1191)', in: *Miscellanea Mediaevalia in Memoriam J.F. Niermeyer*, Groningen 1967, pp.227-240.
- 6 P. Bonenfant, 'La Fondation de "Villes Neuves" en Brabant au Moyen Age', *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 1962, pp.145-170.
- 7 H.P.H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht/Antwerpen 1977, p.144.
- 8 Fockema Andreae, o.c. (n.1) pp.34-35; R. Rutte, 'Het Kwartier van Zutphen. Kleine middeleeuwse stedengeschiedenis van het oosten van Nederland', *Kunstlicht* 16 (1995) 2, pp.15-21. Ook in de in het oosten aan Gelre grenzende gebieden vonden stadstichtingen plaats. Zie hierover bijvoorbeeld: C. Haase, *Die Entstehung der Westfälischen Städte*, Münster 1960. Banden zoals die tussen Hendrik I van Brabant en Otto II van Gelre zijn vooralsnog niet aantoonbaar tussen stedestichtende heren uit de ten oosten van Gelre gelegen gebieden en graven van Gelre.
- 9 Zie: *De Hollandse Stad in de dertiende eeuw*, Zutphen 1988.
- 10 Misschien werden Geertruidenberg (circa 1215) en 's-Gravenzande (circa 1245) (deels) nieuw aangelegd. Hierover is tot nog toe echter niets met zekerheid bekend. Van reeksen zoals de steden van Hendrik I en die gedurende de late dertiende en de veertiende eeuw is geen sprake. De eerste vermelding van het plaatsje Nieuwstadt, gelegen in Mid-den-Limburg schijnt uit 1277. Toen werd het 'nove ville' en 'novum oppidum' genoemd in een zegel en een akte. Het is echter niet duidelijk of het werkelijk om een nieuw aangelegde stad ging. In 1312 gaf Reinoud I (nieuwe?) stadsrechten aan Nieuwstadt. Over een 'eerste' stadsrecht is niets bekend. Niets wijst op verbanden tussen Nieuwstadt en de ontwikkelingen die na circa 1280 plaatsvonden. De feitelijke gegevens over Nieuwstadt zijn ontleend aan: G. Venner, 'Rond de akte van 1277' en 'De stedelijke periode van Nieuwstadt', in: *Nieuwstadt. Van stad tot dorp*, Sittard 1977, pp.10-29.
- 11 Burke, o.c. (n.1) p.53. Burke baseert zich op C.H. Peters en H. Bruggmans, *Oud-Nederlandse Steden deel I*, Leiden 1909, pp.190-195, waar de suggestie van het Franse voorbeeld voor Floris V wordt gedaan.
- 12 J. van Herwaarden, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*, red. E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholtz en Kl. Sierksma, Muiderberg 1986, pp.7-8. Floris V is wel in Frankrijk geweest, maar nooit verder dan Kamerik en Parijs en pas aan het eind van zijn bewindsperiode, in de jaren negentig van de dertiende eeuw. Want pas toen, in het jaar dat hij werd vermoord, 1296, ging hij een verbond aan met de Franse koning. Zie ook: F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1966, pp.90-93.
- 13 F. Terlouw, 'De Stede Nieuwpoort. 1983 - 700 jaar geleden', in: *De Stede Nieuwpoort - I, eerste verzameling bijdragen*, Nieuwpoort 1983, pp.10-11. In de literatuur waarnaar wordt verwezen in verband met de ontstaansgeschiedenis van de steden, is middeleeuws bronnenmateriaal verwerkt. Er zijn echter weinig bronnen uit de eerste helft van de veertiende eeuw en daarvoor bewaard gebleven. Daarom leek het niet zinvol intensief archiefonderzoek te verrichten voor dit artikel.
- 14 Ibid. p.10. Het stadsrecht is volledig in transcriptie opgenomen in C.L. Verkerk, 'Het stadsrechtprivilege van Nieuwpoort van 28 april 1283 en zijn overlevering', in: *De Stede Nieuwpoort - I, eerste verzameling bijdragen*, Nieuwpoort 1983, pp.25-36. Het origineel schijnt niet meer te bestaan. Verkerk gaat in op de overlevering.
- 15 Zie over de periode voor 1277: Th.M. Elsing, 'Nieuwpoort', in: *Historische Stedenatlas van Nederland. Schoonhoven en Nieuwpoort*, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al. Delft 1990, p.25. Zie voor een omschrijving van de 'Vryhyet': Terlouw, o.c. (n.13) p.10.
- 16 Verkerk, o.c. (n.14), pp.30-33. Het is niet bekend of en waarvan het stadsrecht van Nieuwpoort is overgenomen. Veel van de bepalingen doen vermoeden dat het speciaal voor Nieuwpoort is geschreven; het is ideaal voor een nieuw gestichte stad.
- 17 Elsing, o.c. (n.15), p.25. Een keur uit 1253 opent 'met een opmerkelijk nauwkeurige beschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Langerak waarbij de westgrens als volgt wordt weergegeven: "dat westen is onse kormoelen staende op onse meente ende daer onsen heerwech op den westeren kant die uutterste reede van onser heerlicheijt van Langeraeck aff is tusschen Gelkenisse ende Gravelant, streckende die reede uijtten zuijden recht uuijt over den dijk al buitjen onses gemeenlants verlaet tot die halve diepe van der Lecke toe"' (idem).
- 18 Ibid. pp.28-29. In C.L. van Groningen, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Alblasserwaard*, Zeist 1994, p.35, wordt opgemerkt: 'Een stadsrechtverlening dateert uit 1283, de aanleg van versterkingen, de rooijng van straten en de uitgifte van huiserven hebben vermoedelijk in dezelfde periode plaatsgevonden.' Waarop dit vermoeden is gebaseerd wordt niet vermeld.
- 19 Zie over de acte uit 1253: ibid. p.25.
- 20 Zie over beider leenbanden: Terlouw, o.c. (n.13), p.10.
- 21 Zie over Schoonhoven: J.C. Visser, o.c. (n.1).
- 22 M.J. Waale, *De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum 1990, pp.37-38.
- 23 D.P. Blok, *Teisterbant. Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, Nieuwe Reeks 26 (1963) 12, pp.455-479.
- 24 Ibid. pp.476-478.
- 25 J. Kuys, 'Het hertogdom Gelre in de periode 1339-1543', in: *Van Gelre tot Gelderland: 650 jaar besturen van Gelderland*, red. W. Koppers en F. Villanueva, Nijmegen 1989, pp.20-21; J.A. Kossmann-Putto, 'Bestuur en rechtspraak tussen Eems en Schelde circa 1100-1400. Staatsinstelling en recht circa 1100-1400', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III*, Haarlem 1982, pp.49-50.
- 26 Ibid. D.E.H. de Boer, M.H. Boone en W.A.M. Hessing, *Nederlands verleden in vogelvucht. De Middeleeuwen: 300-1500 (Delta I)*, Leiden/Antwerpen 1992, pp.155-157; A.M. Lambert, *The Making of the Dutch Landscape: an Historical Geography of the Netherlands*, Londen 1985, pp.117-118.
- 27 Waale, o.c. (n.22), pp.51-65.
- 28 Ibid. pp.49-50.
- 29 Zie voor de overgave van Schoonhoven in 1280: Visser, o.c. (n.1) p.72.

- 30 Hugenholz, o.c. (n.12) p.72.
- 31 Ibid.
- 32 Van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.7-14.
- 33 Ibid, p.10.
- 34 J.M.A. Coenen, 'Graaf en grafelijkheid in de dertiende eeuw', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p.30; M. Slingerland, 'Wie zal dat betalen? De financiering van Floris' machtspolitiek', in: *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*, red. E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholtz en K.I. Sierksma. Muiderberg 1986, p.65. Hierin wordt over Nicolaas van Cats gezegd: 'In 1282 verklaarde de graaf dat één van zijn raadsmanen, Nicolaas van Cats – een puissant rijk man en iemand met veel invloed – nog 5000 pond van hem kreeg. Als rente op dit bedrag ontving Nicolaas van Cats zekere inkomsten. Het vermoeden rijst dat Floris dit enorme bedrag gebruikt heeft om een oorlogsexpeditie te bekostigen. Het bedrag kan echter ook een vergoeding geweest zijn voor de belegering van Utrecht, die Nicolaas van Cats in opdracht van Floris uitvoerde.' Zie over Floris' financiële politiek in de jaren tachtig ook: D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld*, Zutphen 1995, pp.72-74.
- 35 A.J.J. Mekking, 'De "Grote Zaal" van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991. Op p.65 geeft Mekking de datering circa 1285-circa 1295. Op pp.75-76 wordt verder op de datering ingegaan: als aanvangsdatum wordt ook over 'tussen 1275 en 1280' gesproken (p.72).
- 36 Ibid, pp.65-66.
- 37 Ibid, pp.79 en 89.
- 38 J. van Herwaarden, o.c. (n.12) p.11, schrijft: 'Floris was ook druk in de weer in eigen land. Rechtspraak en bestuur deden hem vrijwel voortdurend rondreizen. Er worden niet minder dan 40 verschillende uitvaardigingsplaatsen van oorkonden genoemd. Er was nog geen duidelijke residentie, al werd geleidelijk Den Haag die rol toebedeeld: die plaats wordt verreweg het meest als plaats van herkomst van de oorkonden genoemd (...)' Met de bouw van de 'Grote Zaal' maakte Floris Den Haag tot residentie. In de jaren tachtig van de dertiende eeuw voerde Floris een vernieuwende administratieve en financiële politiek om de landsheerlijke macht steviger in handen te krijgen. Het stichten van nieuwe steden sloot uitstekend aan bij deze politiek. Zie: De Boer, o.c. (n.34).
- 39 Beresford, o.c. (n.2) p.13.
- 40 Ibid, pp. 147-155, 252-267 en 506-509. New-Salisbury werd gesticht in 1219.
- 41 Ibid, pp.35-51.
- 42 J.C. Visser, 'Schoonhoven', in: *Historische Stedenatlas van Nederland. Aflevering 5, Schoonhoven en Nieuwpoort*, red. P.A. Hendrikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al. Delft 1990, p.8.
- 43 Visser, o.c. (n.1) pp.72-73.
- 44 Ibid, p.71.
- 45 Slingerland, o.c. (n. 34) p.65. Zie citaat noot 34. Daaraan kan worden toegevoegd: Of werd dat grote geldbedrag misschien ook gebruikt voor de stichting van Nieuwpoort?
- 46 Samenwerking tussen verschillende heren kwam bij het stichten van een bastidestad veel voor; men sloot dikwijls een overeenkomst die 'paréage' werd genoemd (Beresford, o.c. (n.2) pp.30-31 en 99-102). Beresford zegt er het volgende over: 'In Gascony the king- duke [Edward I] had a further opportunity to develop towns on sites that did not lie on his demesnes. The instrument was the partnership or paréage. A local landowner was taken into partnership: he provided a site, and the royal patron endowed the town with liberties and promised it his protection. The revenues from the town were divided among the partners, usually in equal shares' (p.99).
- 47 Hugenholtz, o.c. (n.12) pp.12-13 en 72.
- 48 Ibid, p.73.
- 49 Ibid, p.73; Mekking, o.c. (n.35) p.80.
- 50 Mekking, o.c. (n.35) p.21.
- 51 Vergelijk ook: J.G.N. Renaud, 'Graaf Floris V als burchtenbouwer', *Berichten ROB*, 8 (1957-1958), pp.158-171. Renaud suggereert dat de plattegronden van burchten (onder meer te Muiden en Medemblik) die Floris V in dezelfde jaren als de nieuwe steden stichtte, werden ontleend aan die van door de Engelse koning Edward I in Wales gestichte burchten (onder meer Harlech en Conway).
- 52 Zie: De Boer, o.c. (n.34).
- 53 Hugenholtz, o.c. (n.12) pp.73-75; E.H.P. Cordfunke, 'Floris V en de Schotse troon', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp.51 en 55-57: 'De voornaamste deelnemers aan dit proces waren zonder twijfel – afgezien van de Engelse koning – de twee voornaamste Schotse kandidaten, John Balliol, Robert Bruce en de Hollandse graaf Floris V.'
- 54 J. van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.7-8, 10-11.
- 55 Cordfunke, o.c. (n.53), pp.63-64.
- 56 Fockema Andreae, o.c. (n.1) pp.122-123.
- 57 Ibid, p.123.
- 58 Zie over Hattem: F.A. Hoefer, 'Monumenten van Hattem', *Bulletin KNOB* (1923), p.126; *Stads- en dorpgezichten van Gelderland: de nederzetting in ontwikkeling*, red. F.W. van Voorden, Zutphen 1975, p.118. Volgens R. Schneider, 'Die Kreuzzugs-idee als Leitmotiv landesherrlichen Handelns: ein Beitrag zu den "Insula Dei"-Diplomen Rainalds I. von Geldern (1271-1326)', *Gelre* (1990), pp.12-34 en W. Waldus, die onderzoek doet naar hetzelfde onderwerp maar er deels anders over denkt, zouden de stadstichtingen Staverden en Hattem deel hebben uitgemaakt van een religieus-ideologische politiek van Reinoud I. Het is echter de vraag of we in dat licht meer te weten komen over vorm en betekenis van de twee stadjes. Met name of en hoe die politiek in verband kan worden gebracht met een specifieke vorm van het stadsplan. In Staverden is waarschijnlijk nooit daadwerkelijk een stad gebouwd en Hattem was vooral een militaire grensvesting die bestond uit een oude nederzetting die met een omvangrijke uitbreiding werd omgevormd tot stad. Zie ook noot 66.
- 59 H.J.A. Berendsen, 'The evolution of the fluvial area in the western part of the Netherlands from 1000-1300 AD', *Geologie en Mijnbouw* (1984) 3, pp.231-239; W.A. Van Es, 'Dorestad centred', in: *Archeology in the Netherlands*, red. H.A. Heidinga, Assen 1990, pp.151-182; R. Rutte, 'Bastidesteden in Nederland', *Kunstlicht* 14 (1993) 3/4, pp.58-60.
- 60 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen 1983, p.101. Zie ook: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht 1994.
- 61 Zie noot 46.
- 62 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, pp.113-125. Op pp.117-120 is het stadsrecht van Wijk in transcriptie opgenomen.
- 63 Dekker, o.c. (n.60) pp.106-116. De precieze omvang van de uitbreiding is niet duidelijk omdat de loop van de rivieren toentertijd onbekend is, maar vooral ook omdat de stad in de veertiende eeuw nogmaals is uitgebreid aan de oostkant. Zie hierover: Rutte, o.c. (n.59) pp.59-60.
- 64 *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Het Kwartier van Zutphen*, E.H. ter Kuile, 's-Gravenhage 1958, p.94. De ontstaansgeschiedenis van Wageningen is nogal duister. Omstreeks de stadsrechtverlening in 1263 is er sprake van Nieuw-Wageningen. De nederzetting schijnt op zeker moment te zijn verplaatst van een heuvel naar lager gelegen gebied. Het lijkt echter geen nieuwe stad te betreffen als we de kern van Wageningen bekijken, eerder een stadsrechtverlening aan een bestaande nederzetting rond een kerk, die misschien nog niet zo oud was. Wel werd de stad een keer, vermoedelijk in de loop van de veer-

- tiende eeuw, uitgebreid met een regelmatige aanleg. Zie: B.H. Slicher van Bath, 'De naam Wageningen in verband met de oudste geschiedenis van deze stad', *Gelre* (1940), pp.153-164; J.A.J. Vervloet, 'Einige Bemerkungen zur angewandten Historischen Geographie in den Niederlanden. Mit besonderer Berücksichtigung Wageningen, der Stadt und ihres Umlandes', in: *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 7 (1989), pp.154-157.
- 65 *Monumenten... Zutphen*, o.c. (n.64) p.190. Zie ook: M.M. Doornink-Hoogenraad, *Historische Stedenatlas van Nederland. Zutphen*, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al, Delft 1983.
- 66 De al dan niet verschillende aard van de stadsplannen van bijvoorbeeld de door Hendrik I van Brabant gestichtte steden en de door Floris V en Reinoud I gestichtte steden, valt niet gemakkelijk vast te stellen. Voorzichtigheid is geboden met de veronderstelling dat een bepaalde heer of dynastie steden stichtte met steeds eenzelfde type stadsplan. Dit geldt eveneens voor het verbinden van bijzondere (wellicht door de stichter bedoelde) politieke en/of religieuze betekenissen aan een dergelijk stadsplan. Zie hierover: Meckseper, o.c. (n.2) pp.80-86. Meckseper geeft als voorbeeld de stadstichtingen door de hertogen van Zähringen, die te herkennen zouden zijn aan hun stadsplan met het zogenaamde 'Zähringerkreuz': 'Weder ist eine Zähringergründung für alle herangezogenen Orte quellenmäßig sicher belegt, noch wurden andererseits alle Gründungen der Zähringer einbezogen.' Wel zullen, net als bij gebouwen, (onderdelen van) specifieke voorbeelden zijn nagevolgd. Daarnaar moet nog verder onderzoek worden verricht.
- 67 Jansen, o.c. (n.7) p.144.
- 68 Zie over de ontvangst van Reinoud I van Gelre en Dirk VIII van Kleef door Floris V: Van Herwaarden, o.c. (n.12) p.13. Zie over de verwittiging van de Engelse koning en het ten strijde trekken tegen de Friezen: Hugenholtz, o.c. (n.12), p.56.
- 69 Zie over Cavozzoni: Van Herwaarden, o.c. (n.12) p.12.
- 70 Ibid; Slingerland, o.c. (n.34) p.67, slaat ook op Italiaanse koopman.
- 71 Zie over landmeters in Nederland in de Middeleeuwen: E. Muller en K. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*, Alphen a/d Rijn 1987, pp.5-20. Vergelijk: F. Petri, 'Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem des europäischen Geschichte', in: *Vorträge und Forschungen XVIII*, pp.711 en 719. Uit de eerst bekende namen (beginnend met Ver- of Veren-) van landmeters valt af te leiden dat het dikwijls bastaardadel betrof. Mededeling G.J. Borger, 9-1-1996, Amsterdam.
- 72 Van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.12 en 14.
- 73 Zie: W. Jappe Alberts, *De graven en hertogen van Gelre op reis 13de - 15de eeuw*, Utrecht 1984. Hierin ontbreekt helaas het itinerarium van Reinoud I van Gelre. Uit dat van zijn voorganger en opvolger valt echter wel op te maken dat de graven/hertogen van Gelre minder 'internationaal gericht' waren dan de graven van Holland.
- 74 Zie noot 1, en verder: *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe*, red. R. de Beaufort en H. van den Berg, 's-Gravenhage 1968; *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Vijfherenlanden, met Asperen, Heukelum en Spijk*, C.L. van Groningen, Zeist 1989; A.M. Fafianie, 'Ijsselsteinse stadsmuur, beproefd en weerbaar', *Historische Kring IJsselstein*, 50/51 (1989); R. Rutte, 'Nieuwesteden in de Middeleeuwen. Stadstichtingen in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht', *Skript* 17 (1995) 4, pp.231-241. Ameide schijnt ook omstreeks 1300 stadsrechten te hebben gekregen. Zie: *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Alblasserwaard*, o.c. (n.18), pp.32-33. Over de stadsgeschiedenis van dat plaatsje is echter zo goed als niets bekend.
- 75 De Boer, o.c. (n.26) p.247; Jansen, o.c. (n.7) pp.146-147.
- 76 Gebaseerd op onderzoek gedaan voor doctoraalscriptie: R.J. Rutte, *Nieuwe steden in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de stedsbouw van enige stadjes in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht*, Vrije Universiteit, Amsterdam 1994. Deels gepubliceerd in Rutte, o.c. (n.74).
- 77 Jansen, o.c. (n.7)
- 78 J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp.94-95. Zie over de Franse troonopvolging: *Grote Geïllustreerde Wereldgeschiedenis. De Late Middeleeuwen, deel 7*, red. E. Straat en E. Lousse, Baarn 1972, p.12.
- 79 Beresford, o.c. (n.2) pp.348-375. Het hoogtepunt van het stedestichten in Gascogne lag in de laatste decennia van de dertiende eeuw (zie fig.61 op p.363). Zie tevens voor het bastidestichten in Frankrijk: Lavedan o.c. (n.2) pp.61-100, en voor plattegronden vooral ook: R. Jongepier, *Bastiden van Gascogne*, Voorburg, 1982.
- 80 Net als Vianen was IJsselstein oorspronkelijk gepland met een bijna vierkant grondplan. Dat is duidelijk te zien op de plattegrond van Van Deventer, want de grachten om het vierkant waren reeds gegraven toen men besloot slechts de helft van het vierkant te bebouwen (afb.8).
- 81 Burke, o.c. (n.1), Zie ook noot 66.
- 82 Bijvoorbeeld: J. Harvey, *The Medieval Architect*, Londen 1972; L.R. Shelby, 'Medieval Masons', *Journal of the society of Architectural Historians* (1971) 2, pp.140-154; O. von Simson, *The Gothic Cathedral. Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Princeton 1974; R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988.
- 83 Zie hierover vooral: W. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993 en K. Hecht, 'Maß und Zahl in der gotischen Baukunst', in: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft XXI-XXIII* (1969-1971).
- 84 Lavedan, o.c. (n.2) p.59; Beresford, o.c. (n.2) pp.143-147. Zie ook: H. Reincke, 'Über Städtegründung. Betrachtungen und Phantasien', in: *Die Stadt der Mittelalter* (3 vols), red. C. Haase, Darmstadt 1978, vol. 1, pp.338-370 en Meckseper, o.c. (n.2), pp.76-80.
- 85 Zie S. Surdël, 'De mythe van de Middeleeuwse "Baugeometrie"', *Decorum* 10 (1991/1992) 1, pp.3-12, als kritische noot bij Shelby, o.c. (n.82) en O. von Simson, o.c. (n.82). Zoals Surdël beweert, is de 'geometrie' bij het middeleeuwse ontwerp misschien gegoocheld - van zowel middeleeuwers als twintigste eeuwse wetenschappers - de symbolische betekenis die aan bepaalde vormen werd gehecht en vooral het toepassen van een vorm vanwege een betekenis, valt niet te ontkennen. Zie dit artikel tevens voor verdere literatuurverwijzingen. Zie ook: S. Surdël, '"Met passer en Winckelhout"', over de mythe der middeleeuwse "Baugeometrie"', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1993, pp.20-34.
- 86 Mekking, o.c. (n.35), pp.79 en 89.
- 87 Ibid, p.79.
- 88 Zie: R. Krautheimer, 'Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture"', in: *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, New York/Londen 1969, pp.8-150. Recentelijk werden de ideeën van Krautheimer genuanceerd in: L. Bosman, 'De Senses Allegoricus van middeleeuwse gebouwen, of: architectuur-iconologie in historisch perspectief' en A.J.J. Mekking, 'Het laatste woord?', in: *Bouwen en duiden*, red. E. den Hartog, e.a. Alphen a/d Rijn 1994, pp.1-14 en 219-251.
- 89 Beresford, o.c. (n.2), p.146. Over de eenvoud van het uitzetten van een rechthoekig raster kan worden getwist, het zal in ieder geval gemakkelijker en voor de hand liggender zijn geweest dan alternatieven als het uitzetten van patronen met kromme of veelhoekige straten.
- 90 W. Braunsfels, *Mittelalterliche Städtebaukunst in der Toskana*, Berlin 1959, pp.86-130. Zie ook: W. Boerefijn, 'De "Terre Nuovo Fiorentina": een stedsbouwkundige proto-renaissance?', *Kunstlicht* 15 (1994) 1, p.19. Boerefijn gaat hier in op het tot stand komen van

plattegronden in verband met hun regelmatigheid. Frappant is de link die hij legt tussen die regelmatigheid van grondplan en Braunftels (pp.86-130), waarin wordt beschreven hoe reeds in de dertiende eeuw regels werden opgesteld en commissies werden ingesteld, die er zorg voor moesten dragen dat de straten in Siena en andere Toscaanse steden werden rechtgetrokken en dat de gevelwanden een regelmatig aanzicht kregen, omdat dit als esthetisch bevredigend werd ervaren, maar vooral ook om orde en goed bestuur te symboliseren. Er werd gestreefd naar doelmatigheid en regelmaat; men zag liever rechte dan kromme straten.

91 Beresford, o.c. (n.2) pp.14-18.

92 Ibid. pp.14-28 en 143-147. Beresford spreekt over schaarse documenten waarin melding wordt gemaakt van betalingen aan landmeters voor het uitzetten van straten en kavels. Ook in Nederland worden in schriftelijke bronnen zo nu en dan landmeters genoemd die in verband zijn te brengen met de aanleg van een stad, bijvoorbeeld in de rentmeesterrekeningen uit 1393 in Culemborg waarin wordt gesproken over een uitgave aan 'Roelof die Lantmeter'.

93 Zie over die ontginningen: H. van der Linden, 'Het platteland in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel II*, Haarlem 1982 en Lambert, o.c. (n.26). Zie ook noot 71.

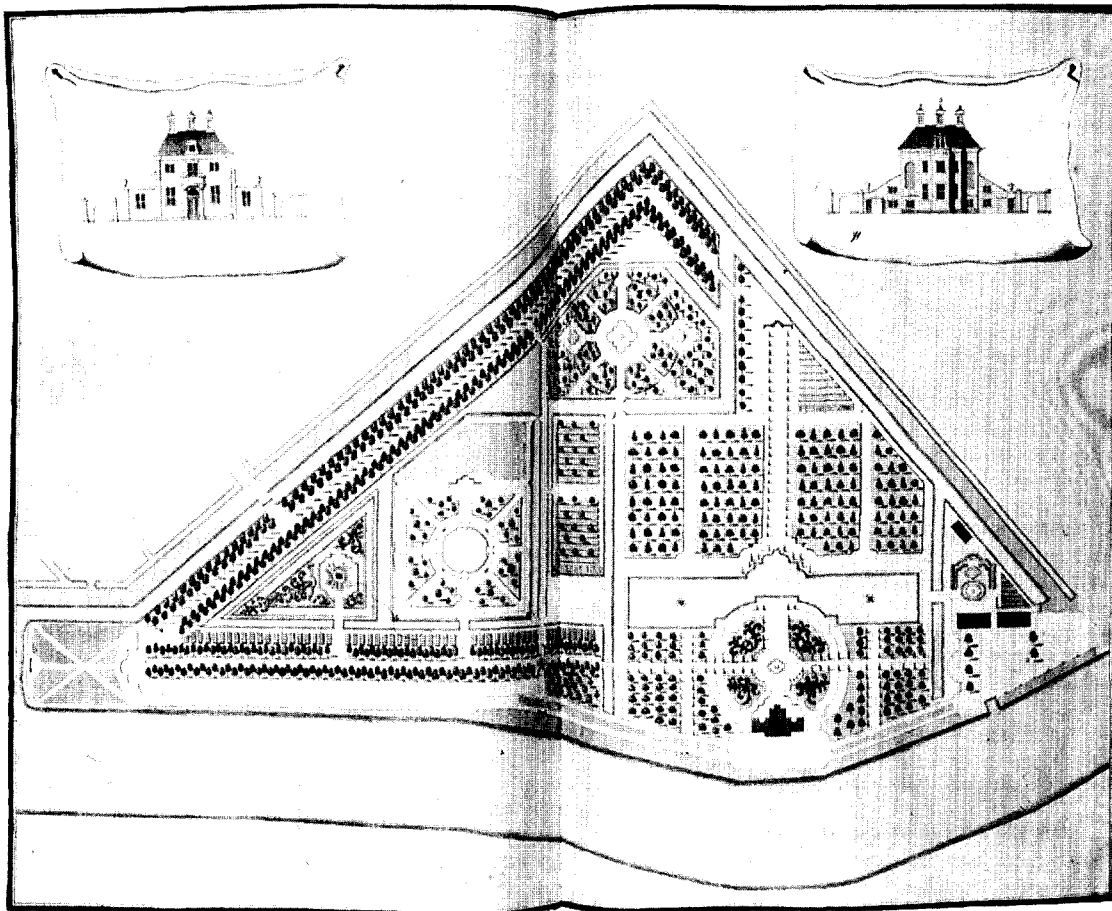
94 Meischke, o.c. (n.82) p.47.

95 Lavedan, o.c. (n.2) p.74.

96 Van de architectuur van middeleeuwse steden in Nederland is, monumentale gebouwen uitgezonderd, niet veel meer over. Dit is niet verwonderlijk als we bedenken dat pas eind veertiende eeuw werd begonnen met het geleidelijk vervangen van houten huizen door stenen (zie: R. Meischke, o.c. (n.82) pp.208-253; H.J. Zantkuyl en R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis*, Haarlem 1969; H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993). Daarom is het stadsplan, ontstaan in samenhang met specifieke historische en geografische omstandigheden, het meest bepalende element. Maar zonder architectuur is er geen stedenbouw; de plattegrond krijgt door de architectuur dimensie als open(bare) ruimte. De open(bare) ruimte weerspiegelt het middeleeuwse stadsplan, hoewel ze wordt gevormd door architectuur uit later tijd. Zo kan bij de stadjes goeddeels uitgegaan worden van het huidige beeld.

97 Zie: Burke, o.c. (n.1); J.A.J. Vervloet, 'Bunschoten. Rise and fall of a little town in the middle ages', *Berichten ROB* 23 (1973), pp.421-434.

98 Bijvoorbeeld in Het Kwartier van Zutphen, zie: Rutte, o.c. (n.8).

Afb. 1. Simon Schijnvoet: plattegrond van de buitenplaats Petersburg (tussen 1709-1727). Ingekleurde pentekening. Beudeker Collectie Maps C9 E11. British Map Library. British Museum - Londen.

De buitenplaats Petersburg, een ontwerp van Simon Schijnvoet

Jola Meijer

Inleiding

In 1977 werd in dit tijdschrift de aandacht gevestigd op een tuintekening van Simon Schijnvoet (1652-1727), die in de Beudeker Atlas in het British Museum te Londen wordt bewaard.¹ Het betrof de plattegrond van de lusthof Soelen, een buitenplaats die omstreeks 1720 bij Amsterdam werd aangelegd voor de collectioneur van genoemde Atlas, Christoffel Beudeker (1675-1756).²

In de Beudeker collectie bevindt zich echter nog een interessante tuintekening van Schijnvoets hand die de aandacht verdient.³ Het betreft een ingekleurde plattegrond van de buitenplaats Petersburg (afb. 1), de lusthof die in opdracht van de Amsterdamse koopman Christoffel Brants (1664-1732), tussen 1709 en 1717 op de oostelijke Vechtoever ter hoogte van Nigtevecht, werd aangelegd.⁴ Het is verheugend dat deze twee kunstwerken van Schijnvoet enige maanden in Nederland te zien zijn geweest, op de tentoonstelling 'Aardse Paradijzen'.⁵

Tekeningen als deze zijn zeldzaam. Bovendien is de plattegrond van de buitenplaats Petersburg bijzonder interessant, omdat zij de mogelijkheid biedt de twaalf gravures die Daniel Stoopendaal van deze hof maakte, uitgegeven in *De Zegepralende Vecht* [...] in 1719, opnieuw in hun compositorische context te plaatsen.⁶ Hierdoor wordt een architectonische samenhang weer zichtbaar en kunnen tekening en prenten samen in een cultuurhistorisch samenhang worden gebracht.

Over Simon Schijnvoet (afb. 2) is vrijwel niets geschreven. Zijn naam duikt op in de literatuur over collectioneurs, de prent-, de bouw- en de tuinkunst.⁷ In de kunstgeschiedenis is hij altijd in de schaduw geplaatst van zijn tijdgenoot Daniel Marot (1661-1752). Een onderzoek naar zijn leven en werkzaamheden levert echter het beeld op van een veelzijdig man die, als dilettant, authentiek werk van hoog niveau en originele ideeën ten uitvoer bracht.

Simon Schijnvoet

Als op 'Woensdag 18 February A^o 1728, ten huize van de overledene in het Aelmoesseniersweeshuys', een 'uytmuntende party Tekeningen en Prenten waar onder een groot getal gebonden Werken, Schoon van druk, Sindelijk bewaart, en Fraay geschikt' als nalatenschap van Simon Schijnvoet wordt geveild, komen duizenden stukken papierkunst op de markt.⁸

Afb. 2. P. Schenk: Ex libris van Simon Schijnvoet. gravure z.j. Speciale Collecties Bibliotheek Landbouwwuniversiteit - Wageningen.

Behalve kostbare verzameling zijn deze bladen ook leermateriaal geweest, op basis waarvan Schijnvoet zijn werkzaamheden als architect en tuinontwerper heeft kunnen uitvoeren en als leermeester tijdgenoten van dienst kon zijn. Hollandse en Russische hoveniers in dienst aan het hof van tsaar Peter de Grote en, dichter bij huis, bij David van Mollem, eigenaar van de lusthof Zijdebalen aan de Vecht, hebben van zijn kennis en expertise gebruik kunnen maken.

Door zich dagelijks met de bouwkunst (lees ook tuinkunst) bezig te houden bekwaamde hij zichzelf in het vak, schrijft zijn enige biograaf Gerard van Loon in 1781.⁹ Niet deze zelfscholing en werkzaamheid als dilettant waren uitzonderlijk want dit kwam vaker voor. Opmerkelijk is dat Schijnvoet zijn werk tot grote hoogte wist te voeren, hetgeen nog zichtbaar is in het originele ontwerp van Petersburg en zijn gegraveerde ontwerpen.

Geboren in 1652 in Den Haag en aldaar opgeleid, wordt hij op 27-jarige leeftijd bij het Amsterdams zadelmakersgilde vermeld. In deze stad huwde, woonde en werkte hij zijn verdere leven. Tot aan zijn dood op 24 oktober 1727 bekleedde hij verschillende ambtelijke functies: aan het gerecht, in het stadhuis en vanaf 1703 tevens in het weeshuis aan de Prinsengracht. Als hoofd van de stadsschatkamer in het stadhuis ordende Schijnvoet in 1709 de nagelaten prentschat van Michiel Hinloopen.¹⁰ Al eerder publiceerde hij een bundel *Kort-*

Opdrachtgever en architect kenden elkaar zeker uit Amsterdamse kringen. Mogelijk trad Nicolaas Witsen (1641-1717) op als kontaktpersoon.¹⁵ Brants woonde als koopman jarenlang in Moskou, voordat hij zich in 1704 definitief in Amsterdam vestigde. Zijn vriendschap met Peter de Grote leidde in 1717 tot een benoeming als resident van de tsaar in Amsterdam, nadat hij kort te voren al in de Russische adelstand was verheven.¹⁶ De prenten in *De Zegepralende Vecht*[...] tonen één van de bezoeken van de tsaar aan Brants' buitenverblijf en zijn een publieke getuigenis van deze vriendschappelijke relatie. Brants heeft de buitenplaats schijnbaar als 'thuishaven in Holland' aan de Russische vorst willen aanbieden. Dit komt in de naam Petersburg, aangebracht op het balkon aan de voorzijde van het huis (afb. 5), tot uitdrukking en wordt tevens in details van de tuinaanleg zichtbaar.

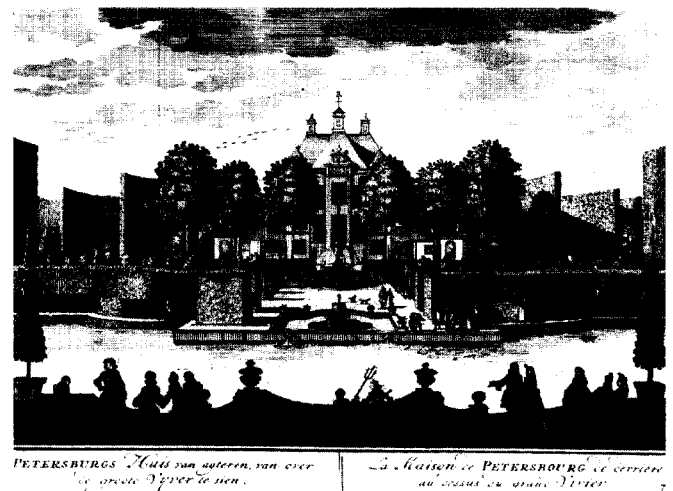
Uit de serie afbeeldingen van Petersburg in *De Zegepralende Vecht*[...], in totaal twaalf stuks en daarmee het grootste aantal gravures vormend van de in dit boek weergegeven buitenplaatsen, valt te concluderen dat Brants een aanzienlijke financiële bijdrage voor de uitgave van het werk moet hebben betaald. Hiermee kan hij deze omvangrijke publikatie ondersteund hebben of zelfs geheel mogelijk hebben gemaakt.

Petersburg

De buitenplaats, waarvan heden in situ niets dan bodemsporen zijn overgebleven, was circa 3 ha. groot en gelegen op vruchtbare rivierklei in een flauwe bocht van de Vecht (afb. 14). Christoffel Brants kocht deze plaats, in 1709, als 'huys ten Haen' met de daarbij behorende hofstede en landerijen.¹⁷ Verondersteld wordt dat Schijnvoet het bestaande blokvormige huis verbouwde waarbij twee bouwkundige innovaties, die rond 1700 zijn ontstaan, werden toegepast.¹⁸ Aan de voorzijde, de Vechtzijde, kreeg het pand een entree met dubbele

Afb. 5. D. Stoopendaal: Petersburg, voorzijde. Prent nr. 77 in de *Zegepralende Vecht*[...], Amsterdam 1719.

Afb. 6. D. Stoopendaal: Petersburg, achterzijde. Prent nr. 78 in de *Zegepralende Vecht*[...], Amsterdam 1719.

voordeuren geflankeerd door zuilen met consoles die een balkon op de eerste verdieping ondersteunen. Aan de achterzijde, de tuinzijde, werd over twee verdiepingen een Amsterdamse koepelzaal aangebouwd. Op Schijnvoets tekening worden deze vernieuwingen in aparte tekeningen, in de linker- en rechter bovenhoeken getoond (afb. 1).

De voorzijde van het huis lag aan het water, met een aanlegsteiger als majestueuze entree voor de gasten die per boot kwamen (afb. 5). Om de hof te betreden moesten zij een smeedijzeren poort door die, saillant detail, bekroond werd met een Russische torenspits en een citadeltoren, ter afbakening en karakterisering van het terrein. Deze eerste indruk van de buitenplaats vanaf het water zou worden voortgezet in het huis, met een ontvangst in de tuinzaal. Hier wachtte de gasten onmiddellijk opnieuw de aanblik van een adembenemend watertheater in een 'buitensael' van groene architectuur verfraaid met kleurrijke parterres, met beelden en met monumentale bouwwerken (afb. 6). Bezoekers die per koets aanreden, konden vanaf de weg reeds de gewaarwording van een grootse hof opdoen. Deze minder gebruikelijke toegangsweg was als omtreklijn rondom het buiten gesitueerd (afb. 1).

De tekening

De plattegrond van Petersburg (afb. 1) die in het deel 'Vecht en Amstel' van Christoffer Beudekers verzameling met topografische kaarten en prenten werd ingebonden, vormt één geheel met een uitgave van *De Zegepra[a]lende Vecht*[...], die volledig, alle prenten met waterverf ingekleurd, in dit album werd opgenomen.¹⁹ De tekening gaat vooraf aan de afbeeldingen van Petersburg, meet 60 x 47 cm. en beslaat twee pagina's van de foliant. Zij werd in dunne inktlijnen opgezet, is eveneens met waterverf ingevuld en ingekleurd en kreeg identiek aan de prenten, een kader van gele en zwarte omlij-

Afb. 7. D. Stoopendaal: Petersburg, de parterre met fontein en de grote laan (de dwarsas). Prent nr. 79 in de Zegepralende Vecht[...]. Amsterdam 1719.

ning. Daarmee past ze in het geheel van het boekwerk en heeft ze evenals de overige prenten het aanzien van een schildering gekregen.²⁰ Een schaalgrootte ontbreekt.

Deze plattegrond is geen ontwerp-tekening voor de tuin geweest maar een 'nette schets', een kunstzinnige versie van het oorspronkelijke ontwerp.²¹ Behalve het exemplaar dat Christoffel Beudeker voor zijn collectie verkreeg of liet maken, is er een ander exemplaar dat in de Hermitage in Petersburg wordt bewaard.²²

In tegenstelling tot de meer bekende vogelvluchten, waarop huis, tuinen en landerijen vanuit een hoog verheven gezichtspunt werden geprojecteerd en de veelal in series vervaardigde aanzichten, die in de vroege 18de eeuw populair werden en waarbij op elke prent een afzonderlijk deel van de tuin wordt getoond, zijn op deze mathematische plattegrond naar gebruik slechts de bomen perspectivisch weergegeven (afb. 1).

De aanzichten die Stoopendaal van de tuin heeft gemaakt zijn vanuit een betrekkelijk laag standpunt opgezet, gericht op een object in de verte. Dit standpunt is echter nog zodanig verheven dat de beschouwer zich niet in de tuin bevindt, maar 'boven tuinniveau' een toeschouwer blijft (afb. 5-12).

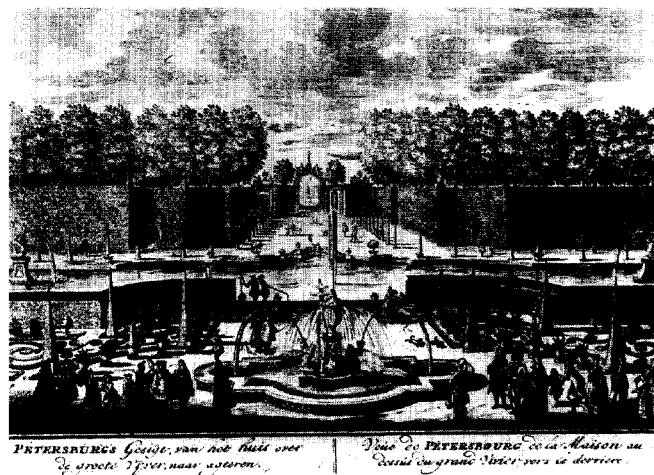
Zowel de plattegrond als de prenten geven een ideaalbeeld weer. In het algemeen tonen tuingezichten wat te zien was, maar zij geven niet altijd alles nauwkeurig weer.²³ Waar bijvoorbeeld op prent nr. 79 in de 'groote Laen' een paviljoen met tuinbeeld staat (afb. 7), is dit op prent nr. 82, waar dezelfde laan van de andere zijde wordt getoond, weggelaten (afb. 9). Ook heeft Stoopendaal terwille van de compositie de voorgroonden op de prenten nrs. 86, 87 en 88 (afb. 12 en 13) enigszins gewijzigd, zodat deze als horizontaal beeldvlak de gehele breedte van de prent beslaan. Hierbij ga ik er van uit dat de plattegrond, die ons de topografische informatie verschaft, een exacte configuratie van de tuin weergeeft. Dit is echter ook niet geheel zeker omdat bijvoorbeeld de vormen

van de grote parterre en de plaats van de architectuur bij de vogelvijver, bij vergelijking met de prentafbeeldingen, kleine verschillen in omtrekvorm tonen. Drie bewaard gebleven tekeningen, die Stoopendaal als voorstudies wellicht ter plaatse in de tuin heeft gemaakt, bieden hier geen opheldering.²⁴ Hoewel de menselijke figuren nog ontbreken op deze tekeningen, zijn zij verder vrijwel identiek aan de uitgevoerde gravures.

Tuinvorm

De plattegrond (afb. 1) openbaart ons iets wat niet uit de prenten valt op te maken, zoals de opmerkelijke omtrekvorm van het perceel. Het geheel vormt een ongelijkzijdige driehoek waarbij het huis op een uitstulping in de basislijn, evenwijdig aan de Vecht, was gesitueerd. Deze driehoeksvorm onderscheidt zich van overige perceelsindelingen in deze streek waar rechte hoeken meer gebruikelijk waren (afb. 14). De vraag is waarom deze vorm zó tot stand kwam. Meer dan een rechthoek is de driehoek een geconstrueerde vorm, een kunstgreep, die voor Schijnvoet een uitdaging voor zijn vakmanschap moet zijn geweest en waarvoor hem slechts weinig voorbeelden ter beschikking stonden. Vooropgesteld kan worden dat Schijnvoet moest voldoen aan de eis het terrein zo nauwkeurig mogelijk op de omgeving te doen aansluiten, zodat tussen het perceel en de omringende kavels rechte hoeken werden gevormd.

Het driehoekige grondplan, met haar gedeeltelijke omzoming met dubbele rijen bomen, doet ons echter ook denken aan het stervormige bastion. Het vestingwerk was langs de Vecht geen ongebruikelijk element in het landschap. In een linie van fortificaties tussen Amsterdam en Utrecht lag Petersburg tussen fort Hinderdam (1673) en het van fort tot buitenplaats verbouwde Sterreschans (1688). De bolwerken werden in vredestijd, ter voorkoming van erosie, voorzien van

Afb. 8. D. Stoopendaal: Petersburg, de fontein en grote vijver met laan en architecturale poort (de zichtas). Prent nr. 80 in de Zegepralende Vecht[...]. Amsterdam 1719.

Afb. 9. D. Stoopendaal: Petersburg, 'Grootte Laen' (dwarsas). Op de voorgrond de Russische gasten en een musicerend gezelschap. Prent nr. 82 in de Zegepralende Vecht[...], Amsterdam 1719.

een beplanting die in tijden van nood gekapt en benut kon worden als parapet en palissaden.²⁵ Deze groene vestingwerken waren voor buitenlanders opmerkelijk en inspirerend.²⁶

Tevens kan in ogenschouw worden genomen dat opdrachtgever Brants zijn buiten ten dienste van Peter de Grote liet aanleggen. De tsaar zelf was ten tijde van de aanleg van de buitenplaats doende de Russische stad Petersburg langs de Niewa op te bouwen.²⁷ In 1703 werd deze stad gegrondvest met een fort, de Petrus-Paulusvesting. Persoonlijke interesse van Peter de Grote in Hollandse fortificaties is bekend en blijkt uit het feit dat hij in 1709 Menno van Coehoorns werk, *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont*[...] in het Russisch liet vertalen. Het lijkt dan ook niet onwaarschijnlijk dat Schijnvoet zich voor deze gekunstelde grondvorm liet inspireren door het doel dat ook de eigenaar met zijn buitenplaats voor ogen stond: de aanleg van een 'Peter-burcht'.

Ook de opmerkelijke schakering van land in water, zoals de plattegrond laat zien, sluit hierbij aan. Landwinning, een typisch Hollandse aangelegenheid, fascineerde Peter de Grote. Niet alleen het tuinperceel zelf, ook alle delen daarbinnen werden met water omgrensd zodat als het ware een stelsel van geometrische 'schiereilandjes' ontstond. De omtrekvorm van de hof weerspiegelde zich in deze kleine tuinonderdelen; in negatief daar waar de hoeken van percelen werden afgeschuind, in positief waar een tuinonderdeel zelf de driehoeksvorm verkreeg (afb. 1).

Assenstelsel en ordening

Uit de opmerkelijke indeling van de tuin blijken Schijnvoets kundigheid en originaliteit. Gebruikelijk was een geometrische tuinaanleg waarbij een hoofd- en dwarsas de dimensie en symmetrie in de tuin bepaalden. De hoofdas als middenas en zichtas, georiënteerd op de middenas van het hoofdge-

bouw, bood vanuit het huis een overzicht over de tuin en voerde de bezoeker bij het betreden van de tuin onmiddellijk naar een met de aanleg verbonden doel: de wijde blik vanuit de omsloten hof over het omringende landschap. Geaccentueerd door bomen of hagen verkregen deze assen het karakter van lanen. Ook de verschillende tuinonderdelen, hoofdzakelijk langs de hoofdas gesitueerd, werden met hagen omzoomd. Hierdoor ontstonden afzonderlijke compartimenten, zoals een kabinet met een parterre, een vijver of een bosket, die met de opstelling van een bezienswaardigheid in het middelpunt, een fontein of een tuinbeeld, waren verfraaid.

Schijnvoets plattegrond (afb. 1) toont dat deze zeventiende eeuwse visie voor een tuinaanleg niet werd nagevolgd en van een stringent symmetrisch grondplan geen sprake is. Weliswaar is symmetrie in de verschillende tuinonderdelen zichtbaar, maar zij werd niet voor de indeling van het terrein gehanteerd.

Loodrecht op het huis heeft Schijnvoet een as geprojecteerd, die uitgevoerd met hagen als hoofdas kan worden aangemerkt, maar die niet de middenas van het terrein was. Deze as fungeerde als zichtas en bood vanuit het huis wel het verlangde doorzicht, maar slechts ogenschijnlijk de van oudsher gewenste symmetrie (afb. 8). Een as met de functie van spiegelas ontbreekt in de hof en ook de diverse paden, evenwijdig aan de zichtas aangelegd, verkregen deze functie niet (afb. 1).

De zichtas achter het huis verbond wel de voornaamste onderdelen van de tuin. Zij doorsneed de belangrijkste parterre met een grote fontein en een parterre d'eau bestaande uit een kleine fontein en grote vijver (afb. 6-8). Vervolgens was deze as uitgevoerd als brede bomenlaan gedecoreerd met vormsnoei en werd dit doorzicht afgesloten met een architecturale poort (afb. 8). Deze poort vormde vanuit het huis bezien het decor voor een tuinbeeld, dat in de laan tegen de achtergrond van het verschiep was geplaatst.

Afb. 10. D. Stoopendaal: Noordelijk hoekpunt waar de lanen samenkomen. Het Russische gezelschap op de voorgrond. Prent nr. 83 in de Zegepralende Vecht[...], Amsterdam 1719.

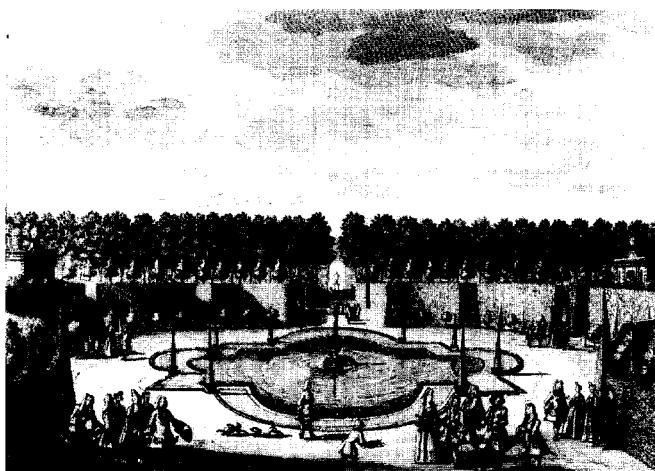
De zichtas vormde een assenkruis met een lange dwarsas, die als basislijn van de driehoekige opzet van de tuin, evenwijdig aan de Vecht en vlak achter het huis langs liep (afb. 1). In het hart van het kruispunt lag de indrukwekkende parterre met de grote fontein (afb. 7). Deze dwarsas, de 'grootte Laen' (afb. 9) was voor het grootste deel beplant met een dubbele rij bomen die als hoge hagen waren opgesnoeid. Zij voerde aan de noordzijde naar een klein sterrebos, dat een aanhangsel aan de grondvorm lijkt te zijn, maar in werkelijkheid een belangrijke plaats innam. Het punt waar de twee grote lanen samenkomen (afb. 10) was namelijk slechts een visueel, schijnbaar eindpunt dat in werkelijkheid echter naar het oneindige voerde: het uitzichtpunt aan de rand van het sterrebos, vanwaar men over de rivier de verte kon inzien (afb. 1).

Haaks op deze dwarsas waren zijpaden, meer of minder lang, naar de overige tuinonderdelen aangelegd. Als eerste, vanaf het huis gezien, leidde een pad naar de 'Agterste Kom', gelegen in de punt van de driehoek (afb. 1). Omsloten met hagen vormde dit tuingedeelte een afzonderlijk kabinet, waar een vijver, architectuur en sculptuur te bewonderen vielen (afb. 11). Het tweede zijpad, uitgevoerd als berceau, werd met een voornaam architecturaal element op de dwarsas gemarkeerd (afb. 12). De schaduwrijke loofgang bood eveneens mogelijkheid tot een kleinere rondwandeling door de tuin.

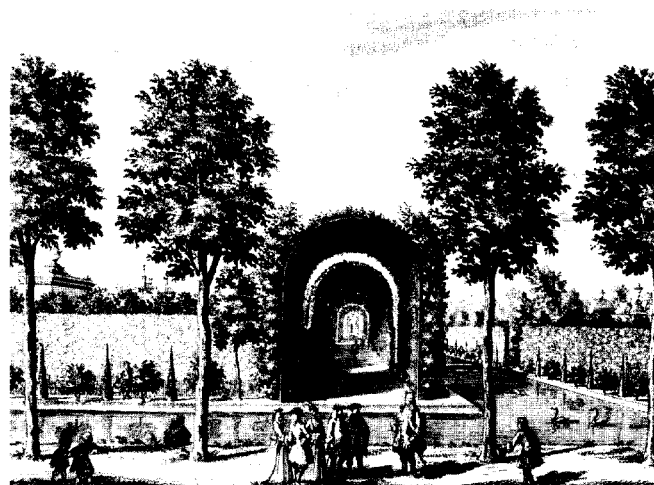
Vervolgens liep een pad naar de vogelvijver en tenslotte voerde een zijpad naar 't Bergje met groote Cabinet' (afb. 13), vanwaar men uitkeek over de tuin en landerijen, op de torens van Huis Nederhorst en de kerktorens van Weesp, Den Bergh en Nigtevecht.

De zuidzijde van de dwarsas voerde naar een Oranjerietuin die in de andere basispunt van de driehoek was aangelegd, waar zich tevens de inrit bevond. Aan dit plein met een fontein stond ook een architecturale bank en lag een Russisch badhuis.²⁸

De grote variatie die de bezoeker op een rondgang door de tuin werd geboden is op de tuingezichten waarneembaar. De

Afb. 11. D. Stoopendaal: Petersburg, de 'Agterste Kom'. Prent nr. 85 in de Zegepralende Vecht[...], Amsterdam 1719.

Afb. 12. D. Stoopendaal: Petersburg, de berceau. Prent nr. 86 in de Zegepralende Vecht[...], Amsterdam 1719.

prenten van Stoopendaal maken echter nog een ander aspect van aanleg zichtbaar. In het samenspel van horizontale en verticale elementen, zoals de vlakke parterres en oprijzende hagen, de spiegelende watervlakken en de waterstralen uit de fontein, de ornamenten in de kabinetten en in de lanen, wordt een kruising van assen ruimtelijk herhaald.

Grote afwisseling vinden we ook in Schijnvoets lijnvoering. Dit is zichtbaar in de verscheidenheid aan omtrekvormen van zowel de tuinonderdelen zelf, als daarbinnenin van de kommen, de broderieën in de parterres, het verhoogde kabinet op het bergje en de grote vijver. Deze grootst mogelijke verscheidenheid werd verhoogd door een afwisseling en contrast in volumewerking tussen bouwwerken en het groen en culmineerde achter het huis waar een verdichting van beplantingsmateriaal als architecturale schermen kontrasteerden met de openheid van waterspiegeling en doorzichten.

Het uitgekende verbindingstelsel van paden, kanalen en bosketten verbond de afzonderlijke onderdelen tot één geheel. Deze onderdelen, die als overeenkomst de puntspiegeling vertonen, waren in omtrekvorm en inhoudelijk totaal verschillend van elkaar, maar samengevoegd tot een evenwichtig geheel. Juist deze verscheidenheid aan vorm, die zoveel verrassingseffecten te weeg bracht op een klein stuk grond getuigt van vakmanschap en werd door tijdgenoten uitermate gewaardeerd.²⁹

Tractaatliteratuur

Naast zijn internationale prentencollectie met voorbeelden, kon Schijnvoet aanwijzingen over tuinaanleg vinden in de tractaatliteratuur. Deze theoretische geschriften, waarin naast het belang van een tuin en het leven buiten, praktische informatie en voorwaarden voor de aanleg waren beschreven, werden sinds het midden van de 17de eeuw gepubliceerd.

PETERSBURG. Grand van't grote cabinet, paard. Drie de PETERSBURG. In grote cabinet, qui est sur la petite montagne, où deux thâtesse Imperial. Les thâtesse ont deux de l'œuvre de l'œuvre.

Afb. 13. D. Stoopendaal: Petersburg, het bergje met kabinet. Prent nr. 87 in de Zegepralende Vecht[...], Amsterdam 1719.

Schijnvoet staat te boek als een belezen persoon,³⁰ hetgeen nog zichtbaar is aan de bewaard gebleven veilingcatalogus van zijn boekenbezit.³¹ De catalogus vermeldt meer dan 1700 titels waaronder verscheidene tuintractaten, zoals *De Koninklycke Hovenier*[...] (1676), *Den Nederlandtsen Hovenier*[...] (1669) en *De Nieuwe Naauwkeurige Nederlandsche Hovenier*[...] (1713).³² Merkwaardigerwijs ontbreekt in deze lijst het werk van André Mollet (1651). Deze tractaten boden voor het publiek van rond 1700 weliswaar verouderde tuinvoorbeelden maar de praktische informatie bleef waardevol.

Actueler waren d'Avilers *Cours d'Architecture*³³ met een klein gedeelte gewijd aan de tuin en het tractaat van de Franse ambtenaar en tuinliefhebber Dezallier d'Argenville (1680-1765), dat in Schijnvoets catalogus als *La Theorie et la Practique du Siardinagien* ('s-Gravenhage 1711) wordt aangeboden.³⁴ Met dit populaire, vele malen herdrukte, boekwerk dat speciaal voor de tuinliefhebber was geschreven en gericht op een tuinaanleg 'ter vermaak', kon Schijnvoet eigen ideeën over tuinaanleg onderbouwen. Bijvoorbeeld met de praktische aanwijzingen die Dezallier geeft om het uitzicht vanuit de tuin van begin af aan in de aanleg te betrekken of zijn uiteenzetting over de rechthoek als ideale basisvorm met een hoofdas georieënteerd op het huis.³⁵ Alle ontwerpen die ter begeleiding van de tekst zijn toegevoegd tonen deze constructie waarbij de belangrijke tuinonderdelen langs de hoofdas zijn gelegd met, aldus Dezallier, de grootste parterre als pronkstuk direct achter het huis.³⁶ In Dezalliers beste ontwerp (naar eigen zeggen) sloten een grote vijver en een bosket, als achtergrond, hierop aan.

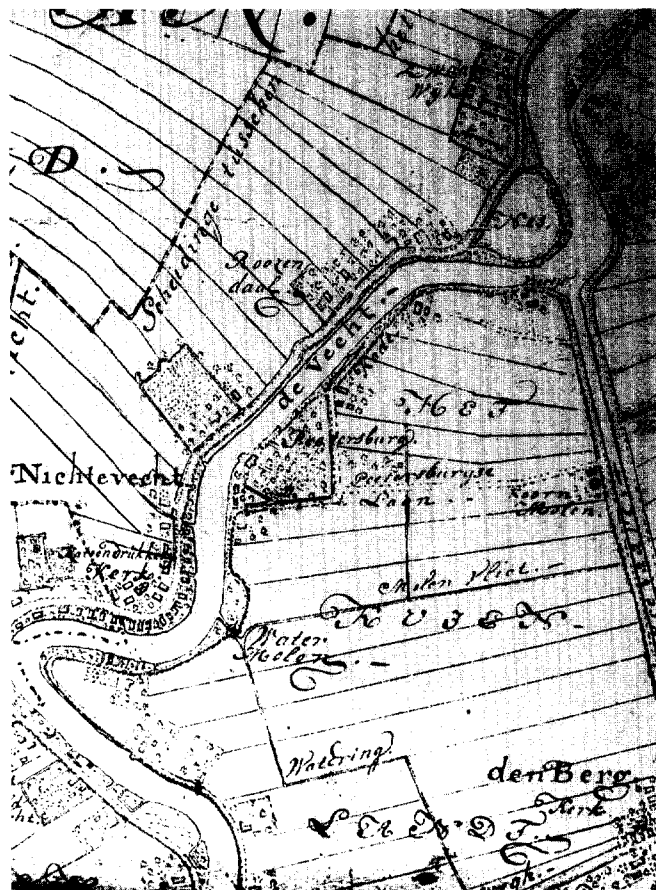
Ondanks de exceptionele perceelsvorm heeft Schijnvoet deze elementen in het Petersburgse ontwerp op die wijze toegepast en verkregen de fonteinen en de vijver het karakter van een watertheater binnen een decor van groene hagen (afb. 6 en 8).

Het beeldhouwwerk

Sculptuur vormde een belangrijk, onontbeerlijk, onderdeel van de aanleg en appreciatie van een luthof. Vrijstaande beelden, figuratieve beeldengroepen, fonteinbeelden, bustes en gebouwsieraden, zoals ook in *S. Schijnvoets Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden*[...] te zien zijn, werden tesamen met de hagen en snoeivormen in potten 'Hof-Cieraaden' genoemd.³⁷

De beelden doen de schoonheid der natuur beter uitkomen en kunnen bovendien een wenselijk vergrotend effect in de tuin tweeweg brengen, zo schrijft Dezallier d'Argenville.³⁸

Op de afbeeldingen van Petersburg zijn aan de achterzijde van het huis (afb. 7) behalve de fonteinbeelden, twee heggenbeelden en op z'n minst één vrijstaande figuur zichtbaar. Een figuurgroep werd in het midden van één der grote lanen geplaatst (afb. 9). Ook op de architecturale poort ter afsluiting van de zichtas, zijn zittende en in nissen staande figuren te zien (afb. 8). Het borstbeeld op deze poort lijkt te corresponderen met een pendant op het dak van het huis (afb. 7). Is hier sprake van bustes die, in *S. Schijnvoets Voorbeelden der*

Afb. 14. P.A. Ketelaar: Detail van de Kaarte van een gedeelte van de Provincie van Holland[...], 1769-81.
Top. Atlas. Rijksarchief, Utrecht.

Afb. 15. Tuinvaas naar ontwerp van S. Schijnvoet in het rosarium van De Duno te Renkum. Gefotografeerd in 1915 voor het tijdschrift *Buiten*. Foto Coll. Steenbergh. Rijksdienst voor de Monumentenzorg - Zeist.

Lusthof-Cieraaden[...], Brants en Schijnvoet zelf voorstellen?

De situering van de beelden stemt overeen met aanwijzingen die Dezallier d'Argenville in zijn tractaat hiervoor geeft: langs de hagen en in de lanen, middenin de parterre of de fontein, in gesnoeide nissen in de hagen en in latwerken, op de kruising van de lanen of in de patte d'oie, in het centrum van de kabinetten, of op het kopeind van een bomerij, haag of berceau.³⁹

Naast architecturale betekenis kreeg het beeldhouwwerk impliciet nog een andere functie toebedeeld. Uit de opstelling van de beelden in een tuin sprak een beeldtaal die zich veelal met betrekking tot de natuur of de eigenaar laat interpreteren. De voorstellingen van klassieke mythologische figuren representeerden, op de juiste plaats opgesteld, de werkzame krachten in de natuur, zoals bijvoorbeeld de watergoden bij fontein. Daarnaast werden van de eigenaar, metaforisch, zijn eigenschappen weergegeven en bijvoorbeeld deugdzaamheid of kracht, door middel van een mythologische figuur verbeeld.⁴⁰

Omdat vrijwel nergens op de afbeeldingen van Petersburg de beeldhouwwerken nauwkeurig te herkennen zijn, is dui-

ding van een beeldtaal niet mogelijk. Zo lijkt bijvoorbeeld Neptunus (afb. 6) aan de rand van de vijver, geaccentueerd met de drietand, elders (afb. 8) een voorstelling van Arion te zijn. Een beeldtaal in samenhang met de natuur is echter niet ondenkbaar. De fonteinbeelden zijn te onderscheiden als kindertriton die met beide handen de hoorn ophouden, waaruit in een sierlijke boog het water valt. Dezelfde soort figuren werden vlak boven de waterspiegel bij de grote fontein aangebracht (afb. 8).

Alle fonteinbeelden zijn op een plint of hoge sokkel geplaatst. Deze situering geeft blijk van een Italiaans geïnspireerde maar 'verouderde' wijze van opstellen in tegenstelling tot de vernieuwende Franse tendens waarbij, naar voorbeeld van Le Brun, de beelden 'zwemmen' of in een verhalende scene uit de waterspiegel omhoogrijzen.⁴¹

Enkele sculpturen laten zich in verband brengen met de eigenaar. De adelaar in het wapen van Brants, vindt men terug op de spits van het kabinet op het bergje en markeerde het buiten in de verre omtrek als Brants bezit (afb. 13). De torensculptuur op het dak en de entreepoort duiden op de vesting die het buiten voor Peter de Grote beoogde te zijn.⁴²

Als belangrijkste sierelement heeft Schijnvoet de tuinvaas gebruikt. Tenminste 24 grote vazen zijn op de prenten te tellen, uitgevoerd als vrijstaand beeldhouwwerk of opgenomen in de architectuur. Zowel aan de voor- als achterzijde van het huis domineert de siervaas: terweerszijden van de poort voor het huis (afb. 5), in het centrum van de parterres aan de achterzijde (afb. 7) en als architecturale decoratie op het huis staan vazen opgesteld. Ook op het kruispunt van de grote lanen (afb. 10) en ter bekroning van de architectuur bij de kommen (afb. 11) zijn siervazen gebruikt. Zelfs het belangrijkste beeld middenin de grote fontein is een vaas (afb. 7). Vrijwel alle zichtlijnen in de tuin werden gesierd en begrensd met de opstelling van een vaas. Zij zijn te klein en te weinig gedetailleerd afgebeeld om iets van een decoratie, die onderdeel van het gehele ikonografisch tuinprogramma zou kunnen zijn, te onderscheiden.

Waarschijnlijk zijn deze vazen door Schijnvoet zelf ontworpen. Het eerste deel van zijn bundels met '*Lusthof-cieraaden*' bevat immers vierentwintig voorbeelden van grote gedecoreerde tuinvazen. Deze bundels met ontwerpen zijn zonder tekst en zonder jaartal gepubliceerd en waren misschien zelfs voor de Russische markt bestemd.⁴³ Dat het prentwerk echter ook in Nederland als modelboek werd gebruikt, blijkt uit de afbeelding van een tuinvaas (afb. 15) die in 1910 voor het tijdschrift *Buiten* werd gefotografeerd.⁴⁴ Deze vaas stond opgesteld in het rosarium van villa De Duno te Renkum, maar is bij een bombardement in 1944 verloren gegaan. De foto toont een vaas met een zware romp op een ranke zuilvoet, hetgeen doet vermoeden dat het een loden uitvoering betrof. De vaasromp was gedecoreerd met een mythologische voorstelling die in grote lijnen overeen kwam met plaat 9 (afb. 16) uit het eerste deel van de *Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden*[...]. Zowel op de foto als op deze prent is de godin Minerva met helm, schild en slangeëi zichtbaar. Op de prent wordt zij vergezeld door Cybele met een

torenkroon en globe, op de Dunovaas door een stroomgod met een schepel (Neptunus?). Vermoedelijk personificeerden deze verschillende goden de vier elementen; Cybele de aarde, de stroomgod het water. Gewoonlijk werden op een vaas twee elementen afgebeeld. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat de beide andere elementen, vuur en lucht, op een pendantvaas waren afgebeeld. In Schijnvoets prentontwerpen wordt op plaat 11 een pendant getoond en een overzichtsfoto van het rosarium laat zien dat er een tweede tuinvaas aanwezig was, die echter niet duidelijk valt te onderscheiden.

Het zou kunnen zijn dat deze twee Dunovazen uit de tuin van Petersburg afkomstig waren, waar zij als verbeelding van de werkzame natuurkrachten stonden opgesteld en bewonderd werden.

De vraag wie de makers van deze sculpturen op Petersburg geweest zijn is nog niet diepgaand onderzocht en zal hier onbeantwoord blijven. Een bewaard gebleven fonteinbeeld met

een voorstelling van drie spelende putti met een zwaan, wellicht afkomstig uit de Oranjerietuin, bevindt zich in de collectie van het 'van Brants Rus Hofje' te Amsterdam.⁴⁵ Dat de beeldhouwer Michiel Shee, wiens kasboeknotitie uit 1733 aanwijzingen geeft over werkzaamheden op Petersburg, reeds als beeldhouwer werkzaam was ten tijde van de aanleg van de tuin, lijkt onwaarschijnlijk. Maar uit zijn notitie blijkt wel dat enkele beeldhouwwerken in marmer uitgevoerd waren.⁴⁶

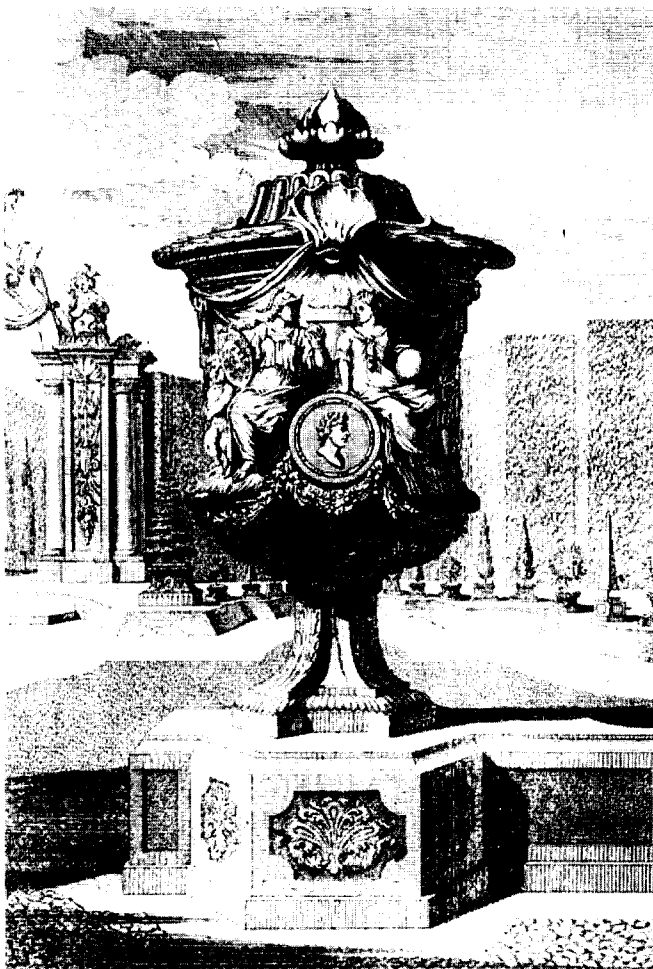
Uit de veilingcatalogus van Schijnvoets nalatenschap blijkt dat hij in bezit was van enige 'boetseersels' van Pieter van der Plas (ca.1647-1708) en Jan Ebbelaer (werkzaam 1679-1686).⁴⁷ Of hij ook bekend was met zijn beroemde vakgenoot Daniël Marot, wiens 'livres' met ondermeer vaas ontwerpen (na 1703) door hemzelf in Amsterdam werden verspreid, is niet duidelijk.⁴⁸ Schijnvoets vaasontwerpen zijn in ieder geval anders dan die van Marot.

Schijnvoet inventor

Meer dan uitsluitend navolger is Schijnvoet een inventor geweest. Zijn werk is oorspronkelijk en getuigd van veelzijdigheid en vindingrijkheid. Het valt buiten het bestek van dit artikel om in te gaan op zijn ontwerpen in *Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden* [...], die ongewoon en uniek te noemen zijn. Deze beschouwing over de buitenplaats Petersburg heeft het belang van Simon Schijnvoet al aangeduid: een amateur op hoog niveau en een inventor die verschillende 'vakgebieden' samenvatte. De naam van het buiten, haar ligging aan de rivier, de grondvorm en emblematische functie van haar aanleg refereerden allen aan het Russische Petersburg. Voor een vorst moet dit in den vreemde een wel heel hoffelijke en waardige verblijfplaats zijn geweest.

Noten

- 1 W. Kuyper, 'Schijnvoets "Nette schets" van Christoffel Beudekers lustplaats Soelen teruggevonden', in *Bulletin KNOB* 76 (1977), pp.1-8.
- 2 zie ook Claas Bruin, *De Lustplaats Soelen in dichtmaat uitgebreid*, Amsterdam 1741 (eerste druk 1723) met 'Historische Aantekeningen[...]' van Chr. Beudeker.
- 3 Map Library of the British Library, Beudeker Collection, Maps.C.9.e.11. Fol.48.
- 4 Zie over Brants, J.F.L. De Balbian Verster, 'Christoffel Brants en zijn buitenverblijf 'Petersburg'', *Jaarboekje van het Oudh. Gen. 'Nif-tarlake'*, 1925, pp.41-57, F.H. Grobbe, *Van Brants Rus Hofje*, Amsterdam z.j., pp.7-12, Tent. Cat. *Russen en Nederlanders*, Rijksmuseum Amsterdam, 's Gravenhage 1989, pp.103 e.v.
- 5 Tentoonstelling *Aardse Paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst I, 15de tot 18de eeuw*, die tot 24 november 1996 in het Frans Halsmuseum te Haarlem te zien was.
- 6 Prenten nrs. 77 t/m 88 in *De Zegepralende Vecht. Vertoonende verscheidene Gezichten van Lustplaatsen en Heerenhuyzen en dorpen; beginnende van Utrecht met Muyden besluytende*, Amsterdam 1719 bij Wed. Nic. Visscher. Heruitgave als *De Vechstroom, van Utrecht tot Muyden verheerlijkt*, Amsterdam 1791. In 1807 werd het werk opgenomen in de *Hollandsche Arkadia*.

Afb. 16. Jacobus Schijnvoet: Vaasontwerp S. Schijnvoet. Prent nr. 9 in S.Schijnvoets *Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden* [...] dl.1, Amsterdam z.j. maar na 1717. Foto Coll. Koninklijke Bibliotheek - Den Haag.

- 7 Als collectionneur in: E. Bergvelt en R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rareitenverzamelingen 1585-1735*, Zwolle 1992 en Bert van de Roemer, *De Geschiede Natuur. Een reconstructie en interpretatie van de verzameling van Simon Schijnvoet (1652-1727)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Kunsthistorisch instituut Universiteit van Amsterdam 1994. Over zijn bemoeienis met de prentkunst zie: J. van der Waals, *De prentschat van Michiel Hinloopen*, 's-Gravenhage 1988. Als architect in: R. Meischke/H.J. Zantkuijl/W. Raue/P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam[...]*, Zwolle/Amsterdam 1995. Als tuinarchitect ondermeer in: A. G. Bienfait, *Oude Hollandsche Tuinen*, Den Haag 1943; R. van Luttervelt, *De Buitenplaatsen aan de Vecht*, De Bilt 1943, (Tweede druk, Lochem 1970); E. de Jong, *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam 1993; J.A. Meijer, *S. Schijnvoets Lusthof-Cieraaden, schakering van kunst en natuur*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Utrecht 1995.
- 8 *Catalogus van een uytmuntende Party Tekeningen en Prenten. Waar onder een groot getal gebonden Werken, schoon van druk, sindelyk bewaart, en fraay geschikt. Van byna alle de bekende, en veel onbekende Italiaansche, Fransche, Engelsche, Hoog- en Nederduytsche Meesters. Alex nagelaten door Simon Schynvoet[...]* Makelaars Gerrit Schoemaker en Vincent Posthumus, 18 februari 1728, Amsterdam, in het Aelmoesseniers Weeshuys.
- 9 "een byzonder liefhebber van [...] printkonst en allerhande boeken, doch voornaamelyk, die tot de bouwkunde betrekkellyk waaren, overgeslaagen; zulks hy met die dagelyks te handteeren, zonder op dat stuk van iemand eenig onderwys ontfangen te hebben[...]" in G. van Loon, *Beschryvingen der Nederlandschen Historiepenningen* dl.IV, 's-Gravenhage 1781, bl.221.
- 10 Zie J. van der Waals 1988, op. cit. (noot 7), pp.10 en 43.
- 11 Zie hierover E. Bergvelt en R. Kistemaker 1992, op. cit. (noot 7), pp.327 en Bert van de Roemer op.cit. (noot 7).
- 12 Dit gespreksonderwerp wordt genoemd door J. Scheltema in *Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelver wederkerige betrekkingen door Jacobus Scheltema*, dl.II 1817-1819, p.2
- 13 Een uitzondering vormt de toeschrijving van twee tuinhuisen naar Schijnvoets ontwerpen gebouwd, zie R. Meischke/H.J. Zantkuijl, op. cit. (noot 7), pp.80, 82, 314
- 14 Volledige titels: *S.Schynvoets Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden zynde Vaasen, Pedestallen, Orangiebakken, Blompotten en andere bywerken &c.* en *S.Schynvoets Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden zynde Piramiden, Eerzylen en andere bywerken &c.*, te Amsterdam bij H. de Wit in Hugo Grotius, z.j.
- 15 De Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen was eveneens een collectionneur en kennis van Peter de Grote. Het bezoek van de tsaar aan Schijnvoets collectie (1698) kwam wellicht door zijn toedoen tot stand. Witsen bemiddelde in contacten tussen Nederland en Rusland. Hij had in 1664 de gezant Jacob Boreel (later eveneens Amsterdams burgemeester) op diens reis naar Moskou vergezeld en verbleef er drie jaren. Het tweede deel van zijn plaatwerk met tuinsieraden heeft Schijnvoet, met een memorieprent aan Jacob Boreel (1697) opgedragen. Voor Witsens broer Jonas maakte hij twee bruiloftsprenten (1701 en 1704).
- 16 Zie hiervoor J.F.L. De Balbian Verster 1925, op. cit. (noot 4), p.47 en F.H. Grobbe, op.cit. (noot 4), pp.1-12.
- 17 Koopakte gepasseerd 15 januari 1709 bij not. Dirk van der Groe, N.A.inv. nr.4215, 127, GA.Amsterdam.
C.A. de Brec, "Petersburg contra Nederhorst", *Jaarboek van het Oudh. Gen. 'Niflarlake'*, 1928, pp.96 spreekt van 'huys ten Ham', deze benaming is sindsdien gebruikt. Notariële akten opgemaakt voor de voormalig eigenaar Jeronimus Velters noemen echter 'huys ten Haen'. Zie not. Dirk vander Groe 28 maart 1708, 2 april 1708 en 20 januari 1709, N.A.inv.nr. 4212/4212/4215, GA.Amsterdam. Dit wordt bevestigd in de kerkboeken der Geref. en Herv. gemeente van Nederhorst den Berg (SAGV.Hilversum) waar eveneens sprake is van 'huys ten Haen' of 'huys ten Haan'. In de transportakte, gepasseerd 20 januari 1709 voor het gerecht Nederhorst den Berg wordt alleen van 'seekren huijsinge, hoffstede met boerenwoning[...]' gesproken (SAGV.Hilversum, ORA Nederhorst den Berg inv.nr.3352 nr.139)
- 18 Zie voor deze vernieuwingen, R. Meischke, 'Inleiding', in: E. Munzig Schmidt en A.J.A.M. Lisman, *Plaatsen langs de Vecht en Angstel*, Alphen aan den Rijn 1982.
- 19 Beudeker collectie Maps C.9.c.11, in British Map Library, Londen. De tuintopografie is een aparte afdeling in Beudekers vierentwintigdelige folio collectie en bestaat uit twee delen: 'Vecht en Amstel' en 'De Nederlandsche luthoven'. Zie voor een beschrijving over de Beudeker atlas: Anna E. C. Simoni 'Terra incognita: The Beudeker collection in the Map Library of the British Library' in *British Library Journal* 11 (1985), pp.143-175.
- 20 In tegenstelling tot de tekening van Beudekers buitenplaats Soelen, die als toegevoeging werd opgeplakt in het album 'De Nederlandse Lusthoven', Maps C.9.e.9 naast F.70. Deze aquareltekening is in grijze en bruine tinten, hier en daar gecorrigeerd met wit, uitgevoerd en voorzien van een schaalgrootte in voeten.
- 21 Zie voor het begrip kunsttekening en de afbeeldingen: cat. nr. 48a-b in: E. de Jong en M. Dominicus-van Soest, *Aardse Paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw*, Gent 1996, pp. 58 en 72.
- 22 Zie voor het bestaan van deze tekening de artikelen van E. de Jong en A. Rejman gepubliceerd in de tentoonstellingscatalogus die verschijnt bij de tentoonstelling 'Tsaar Peter de Grote en Holland', te houden in het Amsterdams Historisch Museum van 17 dec.'96 t/m 13 april 1997.
- 23 Zie hierover Linda Cabe Halpern, 'The Uses of Paintings in Garden History' in: J.D. Hunt (ed.), *Garden History. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscapearchitecture XIII*, Washington 1992 en E. de Jong en M. Dominicus-van Soest, 'De tuin in perspectief: van vogelvlicht tot ruimtelijke constructie', in: E. de Jong en M. Dominicus-van Soest, op. cit. (noot 21), pp.29-67, speciaal pp.42-58.
- 24 Bewaard in de tekeningencollectie van het Centraal museum in Utrecht: inv. nrs. 22596 (Achterzijde van het huis met de vijver en fonteinen), 22598 (vergezicht vanaf het bergje), 22600 (achterste kom).
- 25 Zie 'De Hollandse waterlinies', pp.14-16 in *Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland*, uitgave van St. Menno van Coehoorn ter inzage in Alg. Rijksarchief te Den Haag. Zie over begroeiing bijvoorbeeld in J.D. Lepage, *Vestingbouw stap voor stap. Het bastion hoekpunt in oude stadsomwallingen*, 's-Gravenhage 1992, pp.51. Zie ook: H. Tromp en B. Olde Meierink, 'Het paradijs versterkt: fortificaties als motief bij huis en tuin, *De Woonstede* nr.86 (1990), pp.49-55.
- 26 J.D. Hunt attendeerde op het belang van de Nederlandse vestingwerken voor de Engelse tuinaanleg. Zie 'De invloed van de Nederlandse tuinkunst in Engeland', in: J.D. Hunt en E. de Jong (eds), *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst/ The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary*, speciaal nummer van het *Journal of Garden History* 8 (1988) 2&3.
- 27 Zie hiervoor J. Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Architecture*, Chicago/Londen 1988, hfdstk. 5 en 6, pp.111-193.
- 28 Het badhuis werd speciaal voor de tsaar gebouwd. Zie prent nr.81 in *De Zegepralende Vecht[...]*, op. cit. (noot 6). Adam Olearius (1656) geeft een beschrijving van Russische badhuizen, die leken op de Finsse sauna en merkt op dat 'baden in Moskovië zo algemeen zijn dat geen stad of dorp er niet vele bezit, openbaar of particulier'. Adam Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse*, Schleswig 1656. Facs. uitgave Tübingen 1971, pp.208-209
- 29 "[...] Deez' lustplaats door Heer Schynvoets geest ontworpen, kan nauw weërge vinden.[...]"

- O schrand're schikkonst! hoog te looven,
Hoe net hebt ge alles hier verdeelt!", dicht Claas Bruin in zijn
'Speelreis langs de Vechstroom' afgedrukt in *De Zegepralende
Vecht*[...], op. cit. (noot 6), pp.33.
- 30 zie G. van Loon 1781, op. cit. (noot 9), p.221.
- 31 Veiling Cat.: *Een Versameling Van veele keurlyke Boeken, Onder de-
welke veele op groot Papier en heerlyk geconditioneert. Naagelaten
door Simon Schijnvoet*[...], Amsterdam 1728. Bibliotheek KVB.
Amsterdam, pp.28.
- 32 D.H. Cause, *Koninklyke Hovenier*, Amsterdam 1676. André Mollet,
Le Jardin de Plaisir, Stockholm 1651, (facs. uitgave, Parijs 1981.)
Zie over Mollet in Holland: F. Hopper, 'De Nederlandse klassieke
tuin en André Mollet' in *Bulletin KNOB* 82, (1983). Jan van der
Groen, *Den Nederlandtsen Hovenier*, Amsterdam 1669. Zie over Jan
van der Groen en zijn tractaat de facsimile uitgave, Utrecht 1988 en
E. de Jong 1993, op. cit. (noot 7), pp.17 e.v.
- 33 Augustin Charles d'Aviler, *Cours d'Architecture*, Parijs 1691. Ver-
scheen in een Duitse vertaling in 1699 in Amsterdam.
- 34 Antoine Joseph Dezallier d'Argenville, *La Théorie et la Pratique du
Jardinage*, Parijs 1709 (anonieme uitgave). Gebruikte editie: Hildes-
heim/New York 1972, facs. uitgave van zesde druk, Parijs 1760.
Lees over publikatie van dit boek; C.A. Wimmer, *Geschichte der
Gartentheorie*, Darmstadt 1989, pp.122 e.v.
Zie over de inhoud van het werk: I. Dennerlein, *Die Gartenkunst der
Régence und des Rokoko in Frankreich*, Worms 1981 en W. Hans-
mann, *Gartenkunst der Renaissance und des Barock*, Keulen 1983.
- 35 Dezaillier d'Argenville, op. cit. (noot 34), zie over het uitzicht: p.14
en over de tuinvorm: pp.42 e.v.
- 36 Ibidem, over de ligging van de grote parterre pp.20; over plaats van
vijver met front van bosket pp.28 e.v.
- 37 Zie over dit onderwerp E. de Jong en C. Schellekens, *Het Beeld Bui-
ten. Vier eeuwen tuinsculptuur in Nederland*, Heino/Wijhe 1994.
- 38 Dezaillier d'Argenville, op. cit. (noot 34), pp.98 e.v.
- 39 Ibidem, pp.99.
- 40 Zie over de beeldtaal der natuur E. de Jong 1993, op. cit. (noot 7),
pp. 139-140 en J.D Hunt en E. de Jong 1988, op. cit. (noot 26) onder
cat.nr.45b. Over de beeldtaal der eigenaar E. de Jong 1993, op. cit.
(noot 7), pp.59 e.v. en pp.162 e.v.
- 41 Zie over de ontwikkeling van de tuinfontein; G. Weber, *Brunnen und
Wasserkünste im Frankreich im Zeitalter von Louis XIV*, Worms
1985. Over Le Brun pp.77-86.
- 42 De gekanteelde torensculptuur is als figuur in wapens gebruikt om de
burcht te duiden. Zie C. Pama en J.B. Rietstap, *Handboek der wa-
penkunde*, Leiden 1943, pp.265.
- 43 Dr. E. de Jong onderzoekt momenteel of deze publikatie speciaal
voor de Russische markt bestemd is geweest.
- 44 Tijdschrift *Buiten* 1910, pp.259.
- 45 Zie voor een afbeelding van dit fonteinbeeld: 'Petersburg, een ver-
dwenen buitenplaats', *Werinon, tijdschrift van de Historische kring
Nederhorst den Berg*, april 1996, pp. 38.
- 46 Kasboek Michiel Shee, Burger Weeshuis Archief Appx.f8, GA. Am-
sterdam. "op 15 September 1733 ontfangen uijt de boedel van de Hr.
Ch'istoffel Brants voor het schoon maaken en afboenen van de mar-
more beelden op de hofsteede Petersburgh f44."
- 47 Veiling Cat. 1728, op. cit. (noot 8), p.27.
- 48 De veilingcatalogi van Schijnvoets nalatenschap vermelden het werk
van Marot niet. Veiling Cat. 1928, op. cit. (noot 8) en op. cit. (noot
31).

“Aus den Kupffern aber / so man davon hat / ersehe ich / daß ich nichts sonderliches daran zu sehen versäümet habe...”:

Zur Funktion des Kupferstiches für die Rezeption niederländischer Gartenkunst um 1700

Christian Bertram

Der niederländische “Stadhouder” Willem III. van Oranje (Wilhelm III. von Oranien), der unter anderem durch seine Heirat mit der englischen Königstochter Mary (Maria II.) Stuart 1677 in enge Verbindung zu einflußreichen Kreisen in England getreten war, wurde 1689 im Anschluß an die „Glorious Revolution“ zum König von England ausgerufen. Dieser veränderte Status schlug sich unter anderem im Ausbau der niederländischen Besitzungen Willems nieder.¹

Auffallender als der Ausbau einiger Gärten selbst ist jedoch die nach 1689 sprunghaft einsetzende Publikation von Stichansichten der Gartenanlagen des Königs und seiner Parteigänger: Zahlreiche im Auftrag Willems III. oder auf Veranlassung von Personen aus seinem Umfeld modernisierte oder neu geschaffene Schloß- und Gartenanlagen wurden nun in Serien von meist sechzehn oder mehr Ansichten vorgeführt.² Das Interesse konzentrierte sich hierbei (im Gegensatz etwa zu den älteren Serien Pieter Posts³ klar auf die Gartenanlagen. Zusätzlich zu den Serien stellte der selbe Künstler zumeist noch eine Vogelperspektiv-Ansicht her, die mit der Serie kombiniert werden konnte.

Das plötzliche Ansteigen der Anzahl der Gartenstichpublikationen in den Vereinigten Provinzen der Niederlande im letzten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts läßt sich kaum damit erklären, daß in dieser Zeit besonders viele neue Gärten angelegt worden wären. Die meisten der nun abgebildeten Gartenanlagen wurden vielmehr in den siebziger und achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts geschaffen oder grundlegend modernisiert. Man hätte sie demnach bereits vor 1689 in Kupferstichen zur Schau stellen können.

Mit Erlangung der englischen Krone scheint aber beim “Stadhouder” und seinen niederländischen Parteigängern das Bedürfnis entstanden zu sein, nicht nur die Gartenanlage selbst, sondern auch deren Abbildung im Kupferstich zur Selbstdarstellung zu nutzen. Dabei mag das Vorbild der Stichpublikation von Versailles zum Ruhme Ludwigs XIV. ebenso eine Rolle gespielt haben, wie die positive Erfahrung, die man mit politischen Propagandastichen (etwa Romeyn de Hooghes) gemacht hatte.

Die Idee, sich nach dem Vorbilde Willems III., Philip Doublets (Clingendael) und Hans Willem Bentincks (Sorgvliet) nach außen durch ein Kupferstichwerk der eigenen Gartenanlage darzustellen, scheint sich in nur einem Jahrzehnt (1690-1700) nachhaltig durchgesetzt zu haben. So wurden dann um 1700 auch von den älteren Anlagen in Rosen-

dael, Heemstede und Duinrel erstmals Stichserien gefertigt.

Nach dem Tode Willems III. 1702 wurden den Gartenanlagen des Adels dagegen nur noch ganz vereinzelt eigene Stichserien gewidmet; hierzu gehören etwa die vor 1731 angefertigten Serien von Zuylesteijn⁴ und Middachten.⁵

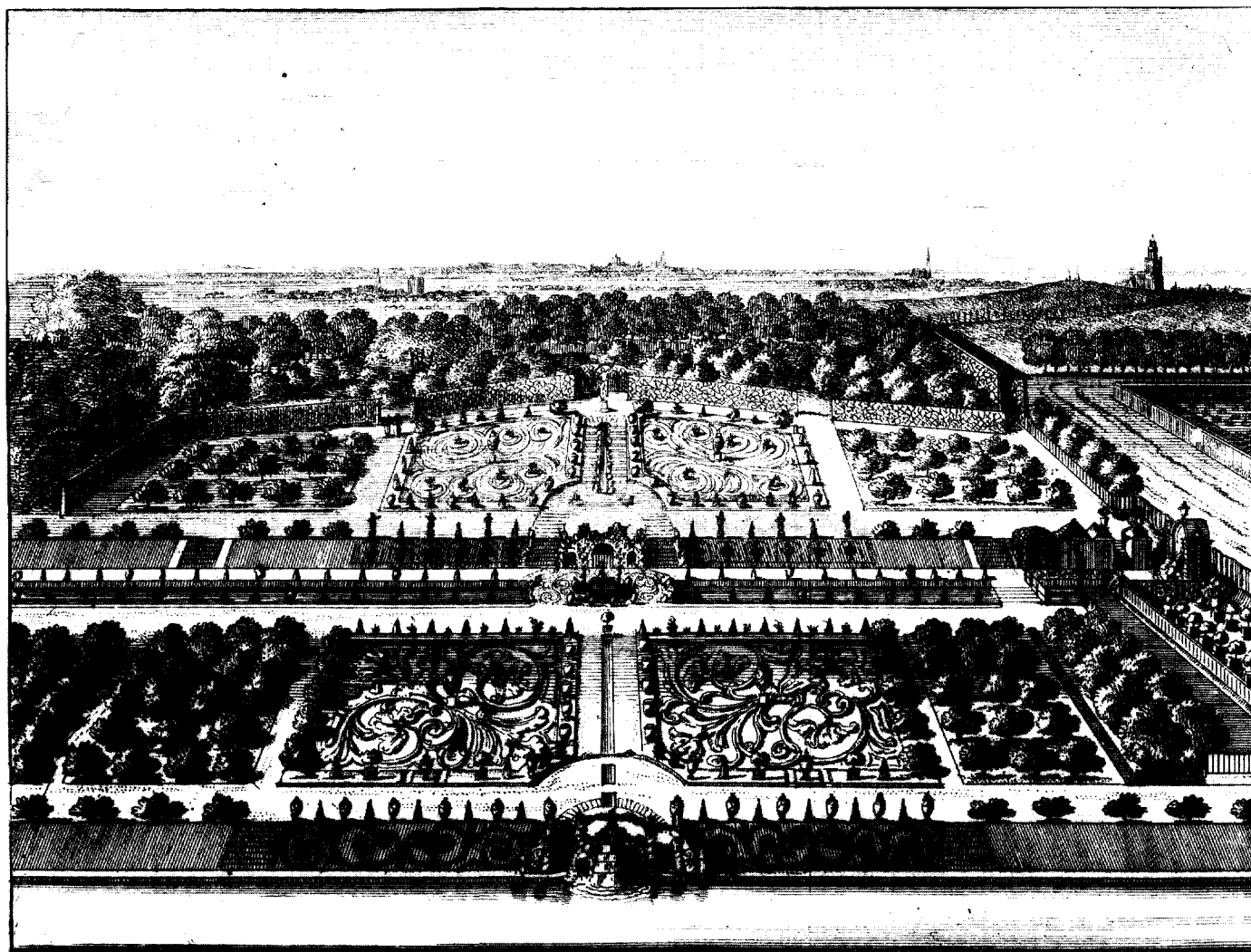
Ab etwa 1720 setzte sich eine andere Form der Gartendarstellung durch, nämlich Stichwerke, die die Sehenswürdigkeiten bestimmter Regionen illustrierten (Sammelwerke). Diese Stichwerke zeigten in oft hundert und mehr Stichen neben Dörfern und Landschaftsansichten auch eine Vielzahl von Gartenanlagen, so zum Beispiel die “Buitenplaatsen” an der Vecht, an der Amstel oder im Diemermeerpolder. Waren die kleinen Stichreihen einzelner Gartenanlagen ganz überwiegend den Landsitzen des Adels gewidmet, so zeigten die Sammelwerke nunmehr auch in großem Umfang die Gartenkunst des Stadtpatrizats.

Das Anschwellen der Gartenstichproduktion ab 1689 ließ anscheinend zu Beginn des 18. Jahrhunderts den Wunsch nach einem Übersichtswerk entstehen.

So brachten dann auch die Herausgeber Oosterwyk und Van de Gaete 1716 eine Reiseschilderung namens “Kleefsch en Zuid-Hollandsche Arkadia” heraus, in der man neben Gedichten von Claas Bruin auch zahlreiche Hinweise von L. Smids auf Stichabbildungen der behandelten Gartenanlagen (u.a. Zeist, Het Loo, De Voorst, Rozendaal, Heemstede, Clingendael, Duinrel Dieren und Honselaarsdijk) finden konnte.⁶

Dieser reinen Textausgabe folgte vermutlich vor der zweiten Auflage des Bruinschen Werkes 1730 eine illustrierte Prachtausgabe, deren Zusammenstellung Andries Schoemaker besorgte. Schoemaker, ein Freund des Kupferstichsammlers Christoffel Beudeker⁷ und selbst Sammler topographischer Zeichnungen, ergänzte die etwa 175 Textseiten um bis zu 293 Stiche, die er überwiegend den im Text gekannten Gartenserien des letzten Jahrzehnts des 17. Jahrhunderts entnahm.⁸

Im Gegensatz zum oben skizzierten Angebot an Gartenstichen ist die Nachfrage nach diesen Stichen und ihre Verwendung bisher kaum an Quellen des ausgehenden siebzehnten und beginnenden achtzehnten Jahrhunderts belegt worden. Allenfalls die Sammeltätigkeit von Graphikliebhabern fand bisher die Aufmerksamkeit der Kunstgeschichte, während der Stellenwert des Gartenstichs für die Kenntnisvermittlung niederländischer Bau- und Gartenkunst bisher kaum näher be-

*Gezicht van den dikken tooren, over den geheelen
Tuin naer de Stadt Arnhem.*

Pet. Schenk ex. Anst.

*Conspectus turris densae, per omnem hortum
Arenacum versus.*

cum Privil.

Abb. 1. Rozendael. "Gezicht van den dikken tooren, over den geheele Tuin naer de de Stadt Arnhem / Conspectus turris densae, per omnem hortum Arenacum versus", aus: Schenk, Petrus [exc. mit Priv.]. "Petri Schenckii Paradisus oculorum (...)", Serie 5: "Praetorium Rozendaelium (...)". (Nach 1697, vor 1702).

trachtet wurde. Gerade dieser Aspekt soll daher anhand der Selbstzeugnisse zweier deutscher Architekten beleuchtet werden, die zwischen 1685 und 1712 Gärten in den Niederlanden und Frankreich besuchten: Leonhard Christoph Sturm und Christoph Pitzler.

Leonhard Christoph Sturm wurde am 5. November 1669 in Altdorf bei Nürnberg geboren, besuchte 1680 bis 1683 das Gymnasium des Klosters Heilbronn und begann bereits als Knabe 1683 das Studium der Mathematik (mit den Unterdisziplinen Architektur und Festungsbau), Physik, Logik, Staats-

wissenschaft und Hebräisch an der Universität Altdorf.⁹ 1688 als neunzehnjähriger zum "magister in artibus" erhoben, vervollkommnete er seine breite Ausbildung an den Universitäten in Jena und Leipzig, wo er auch als Hauslehrer arbeitete. Es waren wohl auch seine Fähigkeiten im Bauzeichnen und seine Kenntnissen im Fache Architektur, die ihm den Auftrag zur Publikation der bis dahin nur in einigen Abschriften verbreiteten "Civil-Baukunst" des Nicolaus Goldmann eintrugen.¹⁰

Die erste Auflage dieses Werkes erschien 1696.

Um 1695 nahm Sturm schließlich die Berufung als Mathe-

matikprofessor an die kurz zuvor gegründete Ritterakademie in Wolfenbüttel an, die sich der umfassenden Ausbildung der Söhne des (Land-)Adels verschrieben hatte. Hier veröffentlichte er weitere Architekturtraktate, u.a. eine Übersetzung der Civil-Baukunst Davilers und eine Abhandlung zu den fünf Ordnungen nach Vignola.

Die Stifter der Ritterakademie, die Herzöge Anton Ulrich und Rudolph August von Braunschweig-Wolfenbüttel ermöglichten Sturm dann auch eine Reise in die Niederlande 1697 und eine weitere durch die Niederlande nach Frankreich zwei Jahre später, die ihn zu zahlreichen Schloß- und Gartenanlagen führte.

1702 wechselte Sturm von Wolfenbüttel an die Universität in Frankfurt an der Oder und wurde gleichzeitig Mitglied der "Preussischen Akademie der Wissenschaften" in Berlin. Als Herzog Friedrich Wilhelm von Mecklenburg 1710 Sturm die Anstellung als herzoglicher Baumeister in Aussicht stellte, wechselt Sturm nach Schwerin, wo er 1711 als Baumeister angestellt und bereits 1712 zum Kammerherrn erhoben wurde.

Für 1712 ist eine weitere Reise in die Niederlande belegt, auf der er sich u.a. mit der Befestigung von Muydendam an der Zuiderzee und mit Schleusenbauten beschäftigte. Mit seinem Werk "Leonhard Christoph Sturms Durch einen grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete Architectonische Reise-Anmerckungen"¹¹ verarbeitete Sturm mehrere Fahrten durch die Niederlande zu einer Reiseschilderung in Briefform, die 1719 in Augsburg publiziert wurde.

Sturm soll der Literatur zufolge in diesen "Architectonischen Reise-Anmerckungen" nur seine Reisen 1697 und 1699 verarbeitet haben.¹² Hinweise im Werk selbst deuten aber

darauf hin, daß auch die Reise 1712 noch berücksichtigt wurde.¹³

Sehr viel spärlicher als die Hinweise auf den Lebenslauf Leonhard Christoph Sturms sind die Nachrichten zu Christoph Pitzler.

In seinen Aufzeichnungen¹⁴ mit dem Titel: "Mein Christoph Pitzlers Reysebeschreibung durch Teutschland, Holland, spanische Niederlande, Franckreich und Italien, was in denselben meiner Profession zuständig merckwürdiges gesehen, bloß zur Nachricht endworffen und beschrieben"¹⁵ gab er im Vorwort an, er habe "von Zugrund auf beliebung zu der Edlen Kunst der Mathematic insonderheit von Architectur und Fortification getragen" und sich daher 1685 zu einer Bildungsreise entschlossen. Seinen eigenen Angaben zufolge brach er am 1. Mai von Jena aus auf, überschritt am 1. Juni 1685 die niederländische Grenze bei Nimwegen, und durchreiste nachfolgend die nördlichen Niederlande via Amsterdam, Haarlem, Leyden, 's-Gravenhage, Delft, Rotterdam und Dordrecht. Durch die südlichen Niederlande setzte er sodann seine Reise nach Frankreich fort. Den kurzen Reisenotizen, die nach 1689 zumindest ergänzt worden sein müssen¹⁶, sind eine Fülle von Zeichnungen beigegeben von den unten noch die Rede sein soll.

Die Nachrichten über das Leben von Pitzler und Sturm legen nahe, daß es sich um Männer mit geschultem Auge für architektonische Details einerseits und Gesamtproportionen andererseits handelte, die von Berufs wegen ausgebildete und praktizierende Bauzeichner waren.

Es soll nun im Folgenden dargestellt werden, wie diese aufmerksamen Beobachter ihre Besuche von Gartenanlage in den Niederlanden vorbereiteten und dokumentierten und welche Rolle der Kupferstich um 1700 dabei spielte.

Für die Vorbereitung einer Reise von Deutschland aus durch die Niederlande scheint man sich auch um 1700 noch der Beschreibung Martin Zeillers bedient zu haben, deren Text von 1649 auch in den Ausgaben von 1654, 1659 und 1680 größtenteils unverändert blieb.¹⁷

Das Werk, das "Beschreibung und Abbildung der Vornehmsten Stätten [:] Vöstungen und Öhrter so wohl in grund als in Prospect, in den XVII Niederländischen Provinzien liegend" versprach, wurde auch von Sturm an mehreren Stellen wegen seiner Abbildungen von Festungsanlagen und städtischer Architektur erwähnt.¹⁸ Da die Merian-Topographie weder im Text noch in Stichansichten auf die Gartenkunst der Niederlande einging, mußte sich der Garteninteressierte freilich anderer Quellen bedienen.

Ein erster Hinweis auf eine solche Quelle findet sich bei der Beschreibung eines Besuches von Rosendael zwischen Arnhem und Zutphen:

"Unterwegs kömmt man eine Stunde Wegs auf ein Land-Gut Rosendahl genannt / welches einen gar anmuthigen Garten hat / dessen vornehmste Prospect durch Schenken in Kupffer gebracht sind / aber ich habe deß Orts Herrn nicht erlangen können / daß er mir wäre auffgeschlossen worden / ohnerachtet ich mich bey ihm melden lasse / als ein Teut-

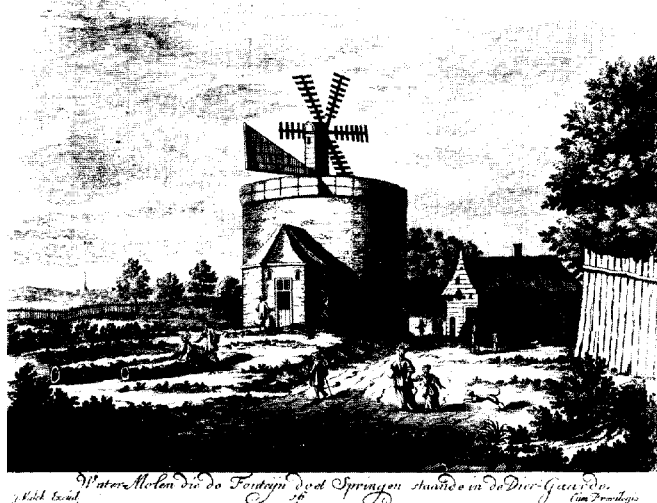

Abb. 2. Soestdyck. "Water Molen die de Fonteyn doet Springen staande in de Dier-Guarde", aus: Valk, Gerard. [exc. mit Privileg].

"Vues et perspectives de Loo, Honselaarduyck, et Soestdyck, chasteaux & maisons de plaisance du roi de la Grande Bretagne, Auquels on a adjointé les vues des environs de Cleves", Serie c: "Vues et perspectives de Soestdyck (...). 1695.

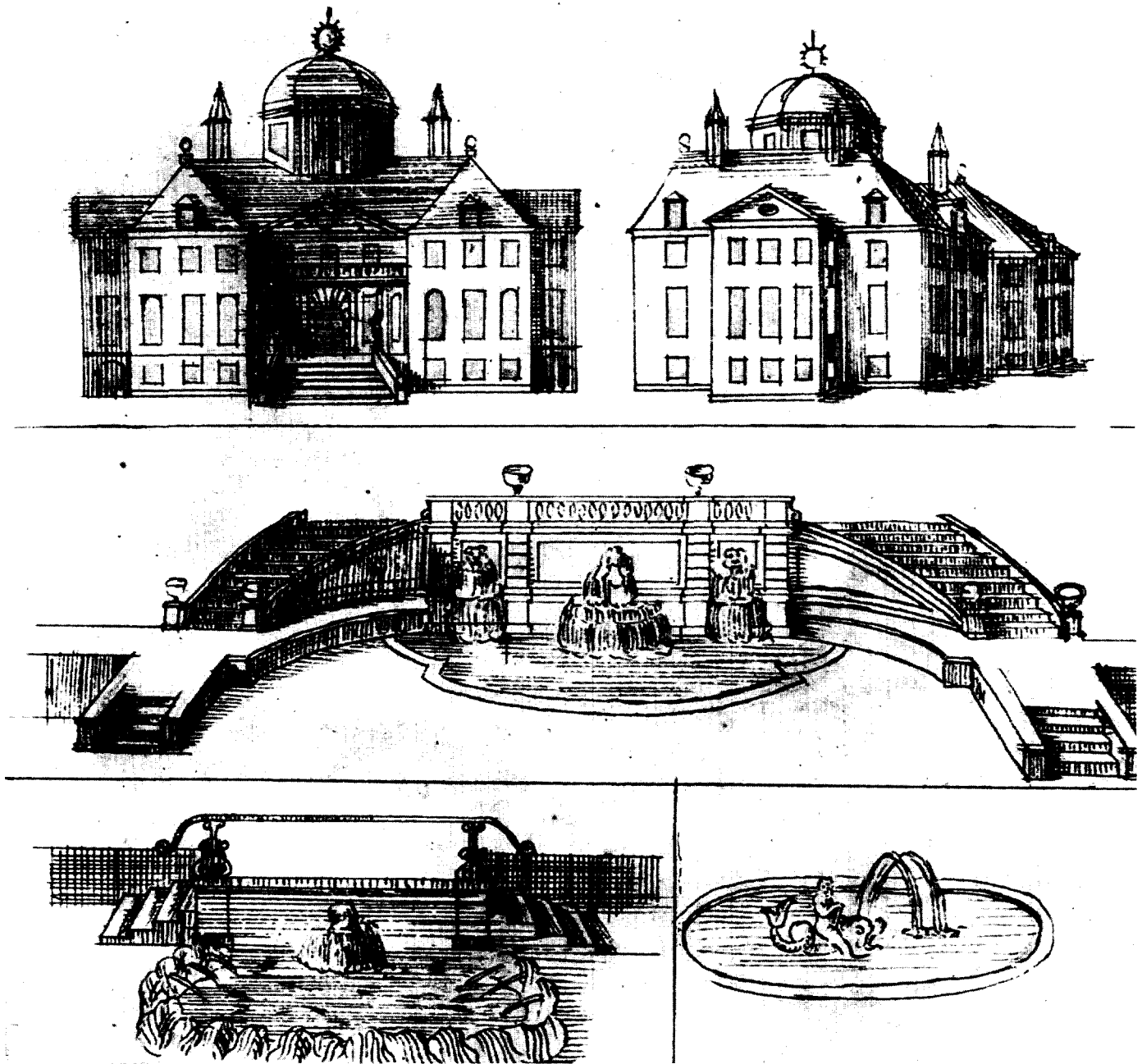

Abb. 3. Huis ten Bosch und Het Loo, Zeichnungen von Ch. Pitzler mit Details von Huis ten Bosch und Het Loo.

(a) Huis ten Bosch, Vorderansicht; (b) Huis ten Bosch, Seitenansicht; (c) Het Loo, Brunnenwand am Wasserreservoir; (d) Het Loo, Treppe mit kleiner Brunnenanlage auf dem Wege hinter den Kolonnaden; (e) Het Loo, Brunnenskulptur im Orangeriegarten

scher Architect, (...). Doch weil man ohne dem die meiste Stücke von dem Hof aus sehen kan / habe [ich] zum wenigsten so viel observiret / daß Schenkens Zeichnungen accurat genug seyn und also nichts daselbst zu finden sey / so man nicht auff andere Niederländische Plätzen auch zu sehen bekäme (...).¹⁹

Die Bemerkung Sturms, daß der tatsächliche Zustand von Rosendaal in den "durch Schenken in Kupffer gebrachten" Zeichnungen zutreffend wiedergegeben sei, könnte ein Hinweis darauf sein, daß er die weit verbreitete Serie "Praetorium Rozendaalium: Afbeelding van Rosendal" aus "Petri Schenkii Paradisus oculorum" mit sich geführt hat.²⁰ [Abb. 1]

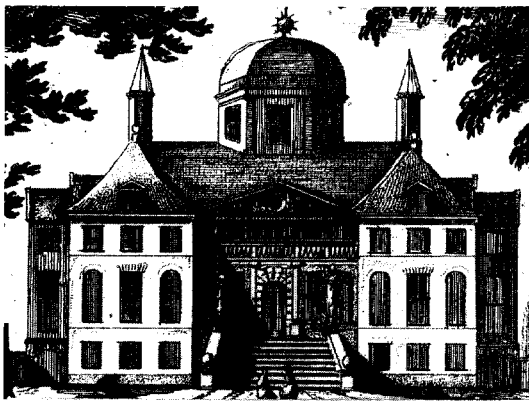

Abb. 4. Huis ten Bosch und Het Loo. Details von Stichansichten von Huis ten Bosch und Het Loo, aus: Call, Joh[an] [Jan] van [del. & sculps.], Schenk, P. [exc. mit Privileg]. "Admirandorum Quadruplex Spectaculum, delectum, pictum et aeri in cisum, per Johannem van Call", Serie 2: "Loani ut et villarum regis Guilelmi reliquarum, constectus selectores". (Nach 1694, vor 1697).

(a) Huis ten Bosch, Vorderansicht, "37 VILLÆ NEMORALIS antica facies / Princesse Huys in het Bosch; van vooren".

(b) Huis ten Bosch, Seitenansicht, "38 VILLÆ NEMORALIS, facies lateralis / Princessen Huys in het Bosch, op zy".

(c) Het Loo, Brunnenwand am Wasserreservoir, "32 FONIS iuxta IMPLEXAS NOMINUM LITTERAS, ante PISCINAM / De Fontein, by de doorvlochten Naam; voor de Vyver".

(d) Het Loo, Treppe mit kleiner Brunnenanlage auf dem Wege hinter den Kolonnaden, "29 STATIO, Ambulantibus in HORTO / De Rustplaats, in de Thuyn".

(e) Het Loo, Brunnenskulptur im Orangeriegarten, "23 EXOTICARUM PLANTARUM locus; à latere / Orangerye; op zy".

Da es sich bei Rosendaal um eine Anlage abseits der großen Reisewege handelte, ist es sehr wahrscheinlich, daß überhaupt erst die Existenz der Stichsammlung den Besuch der Gartenanlage anregte. So erschien dann auch Sturm offensichtlich der Abstecher zu dieser Gartenanlage lohnend, auch wenn er deren Schönheit im Nachhinein aus gekränkter Eitelkeit herabwürdigte.

Der Stichabbildung kam in diesem Falle eine Steuerungsfunktion zu: Eine Anlage wurde dadurch Reiseziel, daß ihre Abbildung potentiellen Interessenten zugänglich gemacht wurde. Dies könnte auch erklären, warum Sturm die nahegelegene neue Schloß- und Gartenanlage von Middachten

(1694-1697 für Godard van Reede-Ginkel, den Earl of Athlone erbaut) völlig ignorierte: Wie bereits erwähnt, wurde diese Anlage erst nach 1716 durch eine Reihe von Kupferstichen bekannt.

Die Steuerungsfunktion ging einher mit der Aufwertungsfunktion der Stichabbildung: Weil man annehmen durfte, daß nur das Wertvolle auch der Abbildung für würdig erachtet werde, belegte anders herum die Anfertigung einer Abbildung den Wert des Abgebildeten. Diese Verbindung zwischen Wertschätzung und Abbildung erschien Sturm so selbstverständlich, daß er sich das Fehlen einer Abbildung eines gleichwohl wertvollen Gegenstandes nur als Sabotage

erklären konnte. So führt er das Fehlen einer Stichabbildung der Voliere in Het Loo darauf zurück, daß der Gärtner die Existenz dieser Anlage gegenüber Künstlern und anderen "Passagiren" geheim halte, weil er das gesamte Trinkgeld für sich allein haben und nicht mit dem Aufseher jenes Vogelhauses teilen wolle:

"So viel ich weiß und mich entsinne / kommt man durch ein eisernes Gatter-Thor durch eine verborgene enge Busch-Alleé von dieser Alleé zu der grossen Voliere, welche / da alle Prospect von Loo häufig in Kűpfer gebracht sind / und sie es eben so gut verdienete / doch von niemand beschrieben worden / und auch den wenigsten Passagiren bekannt wird / welches vermuthlich von einer Feindschafft des Gärtners herkömmt / gegen den der etwa besondere Aufsicht darüber hat / und die Trinckgelder vor sich gerne allein haben will".²¹

Die Stichabbildung bestimmte aber nicht nur die Auswahl und Wertschätzung des Reiseziels, ihr kam darüber hinaus insbesondere bei komplexeren Gebilden wie großen Städten auch eine Strukturierungsfunktion zu: Am Ort der Besichtigung angekommen, war der Reisende auf Informationen angewiesen, die ihm die Strukturierung seines Besichtigungs-

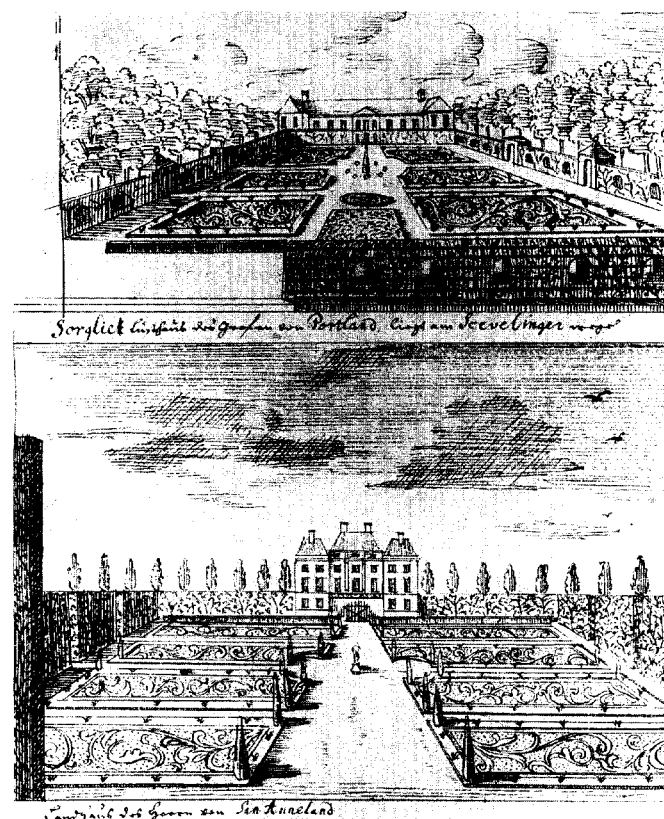

Abb. 5. Sorgvliet und Clingendael. Zeichnungen von Ch. Pitzler mit Ansichten von Sorgvliet und Clingendael.

(a) Sorgvliet. Blick über Parterregarten auf Gartenfront des Hauses
(b) Clingendael

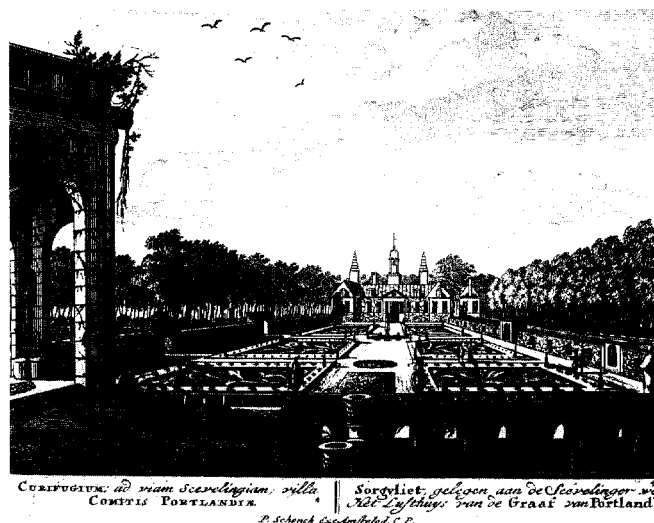

Abb. 6. Sorgvliet. "42 CURIFUGIUM: ad viam Scevelingiam; villa COMITIS PORTLANDIÆ / Sorgvliet, gelegen aan de Scevelinger wegh; Het Lusthuys van de Graaf van Portland", aus: Call, Joh[an] [Jan] van [del. & sculps.], Schenk, P. [exc. mit Privileg].

"Admirandorum Quadruplex Spectaculum, delectum, pictum et aeri incisum, per Johannem van Call". Serie 2: "Loani ut et villarum regis Guilelmi reliquarium, constectus selectores". (Nach 1694, vor 1697).

aufenthaltes erlaubten. Sturm ging auf dieses Problem in einem Brief anlässlich des Besuchs von Paris in aller Ausführlichkeit ein und erklärte,

"(...) wie ich es angefangen habe / daß ich gegen der kurzen Zeit zu rechnen noch habe viel sehen können. Ich bin nemlich den ersten Tag gleich nach den Buch- und Kupfer Boutiquen gegangen / und habe mich erkundiget was von Beschreibung der Denckwürdigkeiten zu Pariß heraus wäre / und habe so viel gefunden / daß meine Mittel nicht zugereicht haben nur den zehenden Theil davon zu kauffen. Da fand ich Grund-Risse der Stadt Pariß in unterschiedlichen Format, und kauffete einen in der Grösse der Jaillotischen Land-Charthen / (...). Zum andern bekam ich ein Buch Description Nouvelle de la Ville de Paris en deux Tomes par Germ. Brice Parisien, welches mich vortrefflich vernüget / und bewogen hat / drey Tage in meinem Logiament zu verbleiben / es durchzulauffen / und die vornehmsten Gebäude so ich besehen wolte / zu unterstreichen / und was davon in Kupfer heraus war zu kauffen. Weil nun mein Herr sich mehr Zeit wird nehmen / und mehr Geld anwenden können / so rathe ich / daß er jeden Tag nur so viel davon durchlese / daß er hernach ausgehen / und was von denen daselbst specificirten in Kupfer zu haben / auffsuchen und einkauffen könne".²²

In Amsterdam waren es der reich mit Stichen illustrierte Stadtführer des Konsuls des deutschen Fürstentums Anhalt in Amsterdam, Philips von Zesen²³ und die u.a. mit Architektur- und Stadtgartengrundrissen ausgestatteten Bücher Philips

VILLA suburbana DOMINI SAN-ANNE LANDIAE. / Het Huys van Sint Annen-Land. 44
B. Schenk, del. J. Schenk, sculp.

Abb. 7. Clingendael. "44 VILLA suburbana, DOMINI SAN-ANNE LANDIAE. / Het Huys van Sint Annen-Land", aus: Call. Joh[an] [Jan] van [del. & sculp.]. Schenk, P. [exc. mit Privileg].

"Admirandum Quadruplex Spectaculum, delectum, pictum et aeri incisum, per Johannem van Call", Serie 2: "Loani ut et villarum regis Guilelmi reliquarum, constectus selectores". (Nach 1694, vor 1697).

Vingboons²⁴, von denen Sturm sich leiten ließ,²⁵ Die Anschaffung dieser Werke konnte übrigens bereits in Deutschland erfolgen, da sie beide auf den Buchmessen in Frankfurt und Leipzig zu haben waren.²⁶ Über die genannten beiden Werke hinaus bediente sich Sturm eigenen Angaben zufolge noch und Pieter Linprechs "Moole Boek".²⁷

Auch in Amsterdam waren es also neben dem beschreibenden Text insbesondere der reproduzierte Grundriß und die Stichabbildungen, die dem deutschen Reisenden eine Sehenswürdigkeit vorstellten und ihn dorthin geleiteten. War auf einer Reise der Besuch einer bestimmten Anlage nicht möglich, so konnte der Stich den persönlichen Besuch ersetzen, wie Sturm bezüglich der Gartenanlage von Soestdijk erwähnte:

"Auf dem Wege drey Stunden von Amersforth gegen Narerden paßiret man gantz nahe das Lust- und Jagdhauß Soestdyck / welches König William auch in den ietzigen Stand gesetzt hat / ich aber / weil ich auff der ordinaren Post vorbeypaßirete / nicht habe besehen können. Aus den Kupffern aber / so man davon hat / ersehe ich / daß ich nichts sonderliches daran zu sehen versümet habe / ohne [=außer] etwa die Wasserkunst zu den Fontainen / da das Wasser durch den Wind in die Höhe getrieben wird".²⁸

Da – soweit ich sehe – nur eine Stichserie von Soestdijk mit Abbildung des Wasserdruk-Mühlenwerkes existiert, läßt sich rekonstruieren, welche Stiche Sturm vor Augen hatte:

Die sechzehn Ansichten umfassende Serie "Veues et Perspectives de Soesdijk", die Gerard Valk 1695 in Amsterdam herausgab,²⁹ Sturm, der sich mit Hilfe der Stichserie Soestdijk vor Augen führen konnte, ohne die Anlage besucht zu

haben, entschied auf dieser Grundlage, daß ihn die Gartengestaltung dort – im Gegensatz zur Wasserdruktechnik – nicht interessierte. [Abb. 2]

Andere Kupferstiche erlaubten Sturm auch den Vergleich zwischen der selbst in Augenschein genommenen Anlage von Het Loo und der von Honselaarsdijk, die er nicht besucht hatte:

"Honslaerdyck auch ein Fürstlich-Nassauisch Lusthaus / liegt eine Stunde von Delph[us] / fünff Viertel-Stunden von dem Haag gegen Mittern[ach]t[un]g (...). Der Garten ist gar schön / kömmt doch dem zu Loo noch weit nicht bey / wie man aus den Prospecten annehmen kan / so davon heraus sind".³⁰

Freilich waren nicht alle Stichwerke in der Lage, den eigenen Augenschein zu ersetzen. So empfahl Sturm etwa die Besichtigung von De Voorst, obwohl (!) die Anlage auch in Kupferstichen dokumentiert sei:

"Nahe bey der Stadt [Zutphen] und im Angesicht derselben / ligt ein ausbündig schön- und regulires Lust-Schloß deß Grafen Albemarle, te Vorst genannt / welches besehen zu werden sehr wohl verdient / ob man es schon im Kupffer hat. (...). Der Garten ist auch gar schön / und sehr reinlich / hat aber doch nichts sonderliches / ausser das Lattenwerck an der verdeckten Gallerie am Ende desselbigen / welches so annehmlich ordiniret ist / als ich es sonst nirgends gesehen".³¹

Auch im Falle von Het Loo empfiehlt Sturm, trotz der

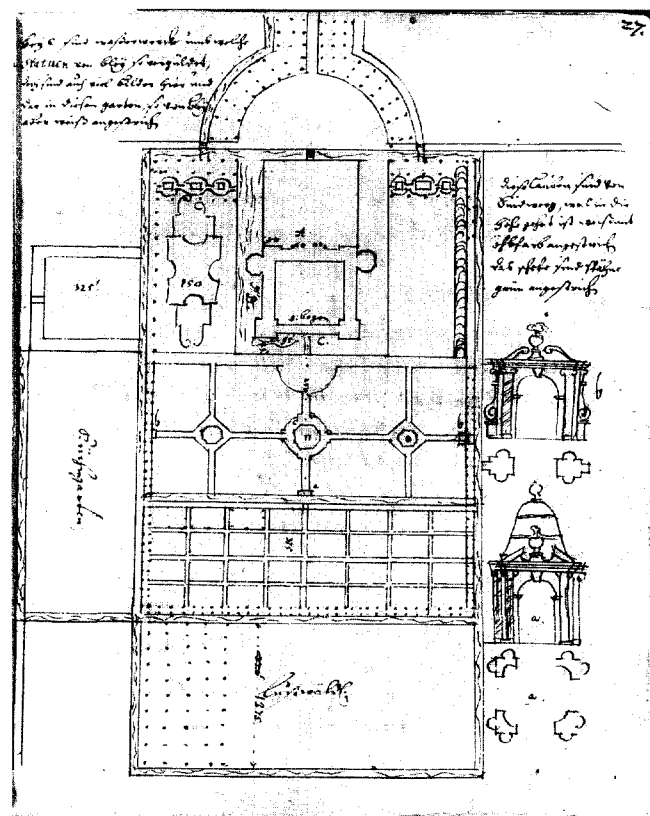

Abb. 8. Honselaarsdijk. Grundriß-Zeichnung von Ch. Pitzler

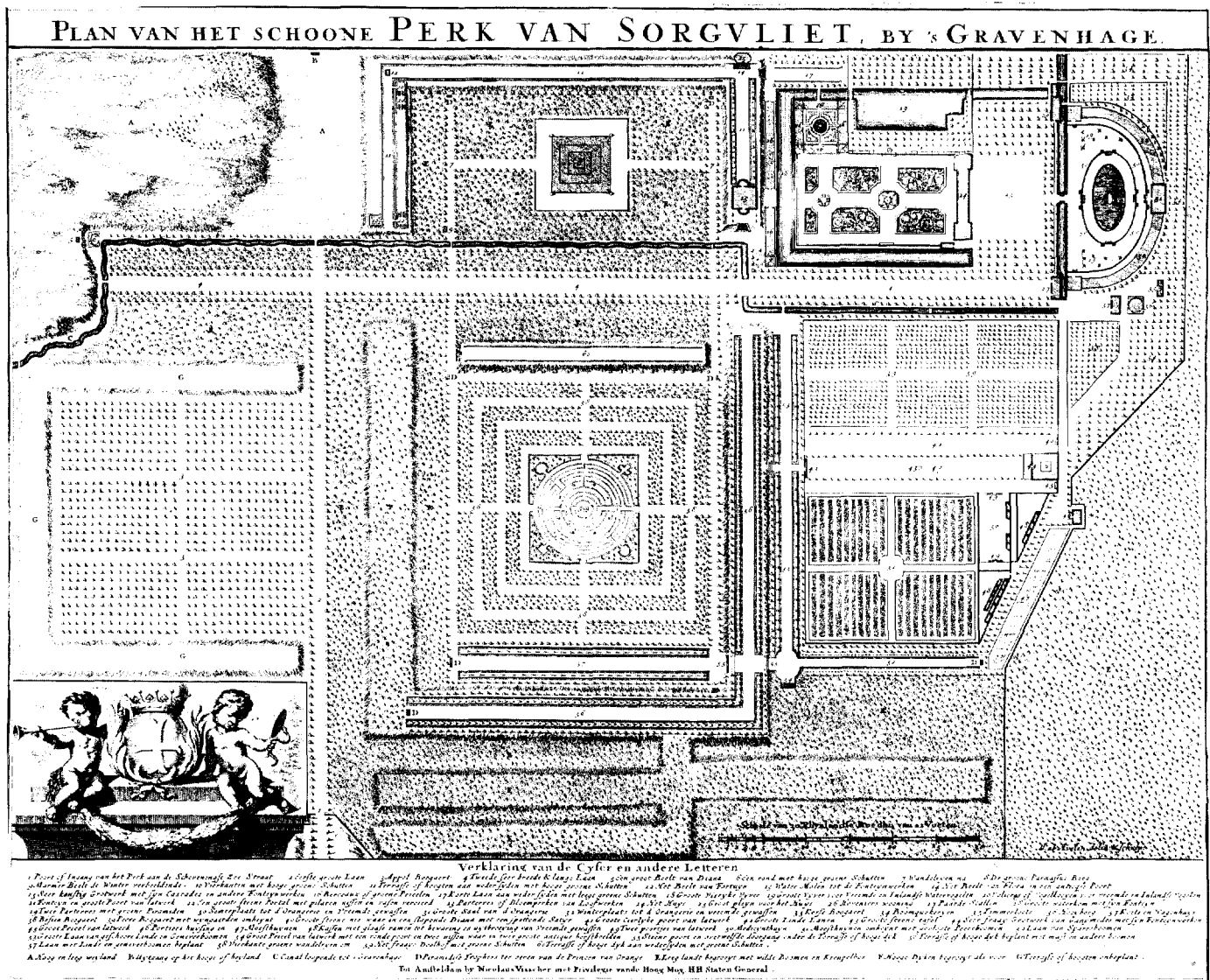

Abb. 9. Sorgvliet. "PLAN VAN HET SCHOONE PERK VAN SORGVLIET, BY 's GRAVENHAGE", (Version mit hinzugefügter Wappenbeischrift "Honi soit qui mal y pense"), aus: Avelen, Jan van den [del. & sculpis.], Visscher, N. [exc.], Sorgvliet bei 's-Gravenhage, Serie von 4 großformatigen und 40 kleinformatigen Stichen ohne Serientitel [um 1696].

Vielzahl der im Handel befindlichen Stichansichten die Anlage selbst zu besuchen, da die Abbildungen unzureichend seien:

"Es ist zwar eine grosse Anzahl in Kupffer gestochener Prospect davon heraus / groß und klein / aber keiner dem Original gänzlich gleich (...)"³²

Ein Vergleich der Serien mit Gartenansichten untereinander bestätigt diesen Eindruck Sturms und macht auch noch einmal deutlich, daß es nicht immer der reale Zustand einer Anlage war, der im Kupferstich verbreitet wurde. Im Kupferstich schuf man demnach ein eigenständiges Bild der niederländischen Gartenkunst, das sich mit der Realität übersch-

nitt, nicht aber mit dieser deckte. Und doch ist es wegen der großen Verbreitung des Kupferstiches gerade dieses teilweise "unrealistische" Bild, das im Ausland die Vorstellung von niederländischer Gartenkunst prägen sollte.

Auch die Reisenden, die als "Augenzeugen" besondere Glaubwürdigkeit genossen, vermischten oftmals selbst Erlebtes mit dem, was sie auf Stichabbildungen gesehen hatten: Christoph Pitzler etwa, der seinen eigenen Angaben zufolge im Juni 1685 die Niederlande bereiste und über diese Tour ein Manuskript verfaßte, fügte auch einige eigenhändige Zeichnungen bei. Bei genauerem Hinsehen fällt freilich auf, daß seine gezeichneten Ansichten und Detailstudien niederländi-

scher Gärten fast ³³ alle Um-zeichnungen einer Jan van Call zuzuschreibenden Stichserie sind, die Petrus Schenk zwischen 1694 und 1697 in Amsterdam herausgab.³⁴ [Abb. 3 – 7]

Selbst Menschen, die persönlich die Niederlande besuchten, scheinen sich demnach zum Teil des "Bildes" bedient zu haben, daß der Kupferstich von der dortigen Gartengestaltung zeichnete und dieses "vorgefertigte" Bild bei der Dokumentation und Nachbereitung der Reise der unmittelbar von einer (Garten-) Architektur gefertigten Skizze vorgezogen zu haben.³⁵

Mehr noch als der Stichansicht kam dem gestochenen Grundriß einer Anlage Bedeutung zu. Sturm äußerte sich daher enttäuscht über die Stichserien von Het Loo, in denen – im Gegensatz etwa zu Sorgvliet, Clingendael und Heemstede – vor 1719 ³⁶ nie ein Grundriß veröffentlicht wurde. So sah sich Sturm schließlich genötigt, selber eine ergänzende Grundrißskizze anzufertigen:

"(...) und kan man sich von der Lage der Theile so gar keinen rechten Concept machen / daß ich selbst / da ich jetzo dieselbigen nachgesehen habe / keinen völligen Begriff davon haben kan / da ich doch den gantzen Ort so oft und lang durchaus besehen / ja gar einen Grund-Riß davon mit Schritten abgegangen / und gezeichnet habe / um welchen ich aber oben besagtermassen auch gekommen bin.

Das ist indessen sehr zu bedauern / daß von so viel schönen Garten / davon man einen Hauffen prospecte in Kupffer siehet / nicht ein geometrischer Grund-Riß heraus kommen ist / da man doch aus einem solchen zehenmahl mehr Nutzen und Unterricht haben kan / als aus zehen prospecten. Ich habe deßwegen hierbey einen Grund-Riß von Loo mitgeschicket / so gut ich ihn aus blosser Gedächtniß habe zeichnen können".³⁷

Ähnlich erging es Sturm mit der Anlage von Rijswijk, deren Namen er nicht mit dem einstmals berühmten Garten, sondern mit dem Friedensschluß 1697 verband. Er verwies auf die Flut von Stichen, die zu diesem Ereignis herauskamen, konnte aber wiederum keinen Grundriß der Anlage finden. Den Garten beurteilte er als "gantz schlecht" [d.h. völlig verkommen]:

"Nur eine halbe Stunde von Delph an dem Wege lieget das Printz-Nassauische Landhauß Ryßwyck / welches durch einen Friedens-Schluß berühmt worden. (...). Man hat meines Wissens Prospecte genug davon in Kupfer / aber keinen Grundriß / darum ich hier einen / gantz klein gezeichneten beygefügt habe / (...). Der Garten ist gantz schlecht".³⁸

Positiv mußten Sturm die Serien von Sorgvliet ³⁹ auffallen, die er für ihre Qualität und Anschaulichkeit -und wegen ihres Grundrisses- lobte: [Abb. 9]

"Ich begab mich aber bald hinweg nach dem Weg nach Schevelingen / welcher in einer gantz geraden / wohl gepflasterten und mit Bäumen fast wie mit einem Gewölbe überwachsenen Allee besteht / welche man in keiner halben Stunde durchgeheth. (...). Lincker Hand daran im Hinausgehen findet man des Garten deß Graf Portlands Sorgvlieth genandt. Disen hat man in Kupfferstichen so accurat, als man keinen anderen findet / und ist sonderlich sehr gut / daß man einen

accuraten Grundriß davon hat. Denn sonst ist es gar verdrißlich / wie ich bei der Beschreibung von Loo schon gedacht / wenn sie einen Hauffen Prospects von Gärten ohne Grundrisse heraus geben. (...)".⁴⁰

Der käuflich zu erwerbende Grundriß einer Anlage ermöglichte demnach nicht nur während der Reise eine Orientierung vor Ort, sondern erlaubte es auch, sich nach Abschluß der Exkursion die Lage der in einem "Hauffen Prospects" dokumentierten Gegenstände im Gartenraum und ihre Beziehung zueinander erneut vor Augen zu führen.

Fazit

Wie oben gezeigt wurde, konnten selbst geschulte Personen in den Niederlanden gesehene Gartenanlagen und deren Elemente nicht "verinnerlichen" und – zurück in Deutschland – aus dem Kopf reproduzieren. Bezüglich einiger Details der Architektur- und Gartenkunst mag hier der unmittelbar vom Objekt gefertigten Skizze eine gewisse Rolle als "Gedächtnisstütze" zugekommen sein.

Die Beschreibung von Sturm und die Umzeichnung von Stichen durch Pitzler zeigen aber, daß teilweise schon im Reiseland selbst die Wahrnehmung der Reisenden durch Stichabbildungen "kanalisiert", beeinflusst und sogar ersetzt wurde. Noch größer muß der Einfluß der Stichabbildungen auf diejenigen Personen gewesen sein, die nicht selber zu reisen vermochten und sich demzufolge völlig auf das durch Stichabbildungen vermittelte Bild der Architektur und Gartenkunst des anderen Landes verlassen mußten. Für die Erforschung der Rezeption von Elementen niederländischer Gartenkunst in Deutschland wird man sich daher mehr als bisher auf die Frage konzentrieren müssen, wann die Abbilder bestimmte Gartenanlagen und Gestaltungselemente im Kupferstich publiziert und verbreitet wurden.⁴¹

Erst eine solche Untersuchung wird es ermöglichen, Rezeptionsstränge genauer zurückzuverfolgen. Rezeptionszeiträume abzustecken und damit der These von der Ausstrahlung niederländischer Gartenkunst nach Deutschland den weitgehend spekulativen Charakter zu nehmen.

Noten

Abkürzungen:

Abb.	Abbildung(en)	
del.	delineavit	(hat [es] gezeichnet)
exc.	excudit	(hat [es] herausgegeben)
fec.	fecit	(hat [es] gemacht [hergestellt])
inv.	invenit	(hat [es] erfunden)
Priv.	Privileg	(Käuflicher Rechtsanspruch auf Schutz gegen Nachdrucke)
sculps.	sculpsit	(hat [es] gestochen)
zw.	zwischen	

1 Erik de Jong hat dies am Beispiel des ikonographischen Programms Romeyn de Hooghes für Willem III. in Het Loo nachgewiesen und in Beziehung zu gleichgearteten Phänomenen in Frankreich unter Ludwig

- XIV. gesetzt; siehe "De tuin van Venus en Hercules: Het Loo als propaganda voor stadhouder-koning Willem III", in: Jong, E. de. *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Amsterdam 1993: pp. 59-97.
- 2 Hier sind u.a. folgende Anlagen zu nennen:
- Huis ten Bosch* (modernisiert ab 1685 von Willem III.),
 - Het Loo* (neu angelegt ab 1684 durch Willem III.),
 - Dieren* (modernisiert ab ca. 1679 durch Willem III.),
 - Soestdijk* (neu angelegt ab 1674 durch Willem III.),
 - Zeist* (neu angelegt ab 1677 durch Willem Adriaan van Nassau-Odijk),
 - Clingendael* (modernisiert ab ca. 1671 durch Philips Doublet III.),
 - Sorgvliet* (modernisiert ab 1674 durch Hans Willem Bentinck),
 - Duinreel* (neu angelegt ab 1680 durch Cornelis de Jonge van Ellemeet),
 - Huis de Voorst* (neu angelegt ab 1695 Arnold Joost van Keppel) und
 - Rosendaal* (modernisiert ab 1667 durch Jan van Arnhem)
- 3 Post, Pieter [inv.], Mathys, Jan und P. Nolpe [fec.]. "De Sael van Orange, ghebouwt bij haere Hoocht. Amalie Princesse Dovariere van Orange etc.". 1655.
- Huis ten Bosch* (= Sael van Orange), Serie von 22 Stichabbildungen
- 4 Stoopendaal, Daniel [del. & sculps.], Weduwe Nicolas Visscher [exc. mit Priv.]. "Vue generale de la maison de Zuylesteyn (...) / Generaal gesigt van het huys van Zuylesteyn (...)". [nach 1710].
- Zuylesteyn*, Serie von 21 Stichabbildungen
- 5 Laan [Laen], Adolf van der [del. & fec.], Leth, Hendrik de [del. & fec.], Leth, Andries und Hendrik [exc.]. "Afbeeldinge van het Out Adelyk Huis Middachten (...)". [zw. 1716 u. 1731].
- Middachten*, Serie von 22 Stichabbildungen und Gedicht von G. Tyssens.
- 6 Bruin, Claas.
- Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia, of dag-verhaal van twee reizen, in en omtrent die gewesten gedaan in dicht-maat uitgebreid, door Claas Bruin, verrikt met aantekeningen van den heere L. Smids M.Dr.* Amsterdam: Johannes Oosterwyk en Hendrik van de Gaete, 1716.
- 1730 folgte eine zweite Auflage mit 33 neuen Illustrationen von A. Zeeman und einer zusätzlichen Illustration von Schynvoet im Verlag von Evert Visscher.
- 7 Andries Schoemaker (1660 – 1732) war ein seinerzeit bekannter Sammler von Münzen und topographischen Zeichnungen. Er zählte mit Jacobus Stellingwerf, Mattheus Brouërius van Nidek, Cornelis Pronk, Abraham de Haen und Claas Bruin die großen Verfasser und Illustratoren niederländischer Landesbeschreibungen des achtzehnten Jahrhunderts zu seinem Bekanntenkreis.
- Siehe zu Schoemaker: Gevers, Arnoldus Johannes en A.J. Mensema. *Over de hobbelnde bobbelnde heyde: Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732*. Alphen aan den Rijn, 1985, pp. 10-13. (Enthält auch weitere Literaturhinweise).
- 8 *Afbeeldingen van steden, luthoven en andere vermaakelyke landgezichten, in de Kleefsche en Zuidhollandsche Arkadia, door Claas Bruin beschreven, uit liefhebbery by een vergadert door Andries Schoemaker.*
- Schoemaker scheint in größeren Mengen ältere Stichserien aufgekauft und zur Illustration verwendet zu haben, wobei sich die Zusammenstellung der einzelnen Exemplare voneinander unterscheidet.
- 9 Die Darstellung der Lebensdaten Leonhard Christoph Sturms beruht auf Forschungen Isolde Küsters:
- Küster, Isolde. *Leonhard Christoph Sturm: Leben und Leistung auf dem Gebiet der Zivilbaukunst in Theorie und Praxis*. (Phil. Diss., Berlin 1942). Berlin: Nicht publizierte, maschinenschriftliche Fassung, 1942; 4-17.
- Bezüglich der "Reiseanmerkungen" wurden berücksichtigt:
- Plantenga, J. H. "Leonhard Christoph Sturms Reiseanmerkungen". *De Gids* 98. 3 (1934): pp. 76-84 und
- Dunk, Thomas H. von der. "Een Duits architect op doorreis, Leonhard Christoph Sturms Reiseanmerkungen over Gelderland". I: *Vereniging Gelre, Bijdragen en mededelingen* 84 (1993) pp. 42-83. II: *Vereniging Gelre, Bijdragen en mededelingen* 85 (1994) pp. 61-88.
- 10 Nicolaus Goldmann wurde 1611 in Breslau [heute Wrocław in Polen] im Herzogtum Schlesien geboren, das bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts zum Reich der österreichischen Habsburger gehörte. Er studierte 1629 Jura in Leipzig und setzte dieses Studium anschließend in Leiden fort. Im Anschluß an sein Studium war er als Privatdozent für Mathematik (und der Architektur als deren Teilgebiet) in Leiden tätig. Dort publizierte er 1643 ein Buch über den Festungsbau, andere Traktate zur Architektur und Architekturzeichnung folgten. 1665 verstarb Goldmann in Leiden. Siehe zu Goldmann:
- Goydeau, Jeroen. "Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer". *Bulletin KNOB* 94 (1995), pp. 185-203.
- 11 Sturm, Leonhard Christoph.
- Leonhard Christoph Sturms Durch einen grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachte Architectonische Reise-Anmerckungen. Zu der Vollständigen Goldmannischen Bau-Kunst VI ten Theil als ein Anhang gethan / Damit So viel des Auctoris Vermögen stehet / nichts an der Vollständigkeit des Wercks ermangle*. Augsburg: Jeremia Wolff, 1719.
- 12 Küster, Leonhard Christoph Sturm. (noot 9) p. 37.
- 13 Sturm gibt an, daß in Leeuwarden "wegen des ertrunkenen Prinzens noch alles in frischer Trauer war", was sich höchstwahrscheinlich auf den Tod des Prinzen Jan Willem Friso in Leeuwarden 1711 bezieht. Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen*, Brief XXVII, Rostock den 27. Feb. 1717, p. 139.
- 14 Das Werk, das sich bis zum Kriege im Besitz der Technischen Hochschule Charlottenburg befand, ist im Kriege verschollen. Die Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg in Berlin-Charlottenburg bewahrt jedoch Fotos eines großen Teils seiner Zeichnungen mit kurzen Anmerkungen auf.
- 15 Titelangabe entnommen aus: Kempen, W. van. "Das Reisetage- und Skizzenbuch des Architekten Christoph Pitzler", in: *Mitteilungen des Vereins für Anhaltische Geschichte und Altertumskunde* 14.1 (1922/24): pp. 93-99, 93.
- 16 Auf der Zeichnung Fol. 23 macht Pitzler Anmerkungen zu "des Königs in Engelland Lusthaus Lo", was erst nach der Ausrufung Wilhelms III. von Oranje zum König von England 1689 einen Sinn macht. Die Datierung der von Pitzler kopierten Stiche auf nach 1694 deutet darauf hin, daß das Skizzenbuch in der uns überlieferten Form mindestens neun Jahre nach dem von Pitzler genannten Reisejahr 1685 entstanden sein muß.
- 17 Martin Zeiller schrieb die Textfassung des Werkes zunächst für den Ulmer Verleger Balhasar Kühn, der es 1649 unter dem Titel "*Neue Beschreibung Deß Burgundisch- und Niederländischen Craises, Oder der XVII Niederländischen Provinczen und was derselben einverleibet ist; Zusampt der Grafschaft Hoch Burgund [...]*" veröffentlichte.
- 1654 wurde der Text in kaum veränderter Form in die Reihe der Merian-Topographien aufgenommen und reich illustriert: "*Topographia Circuli Burgundici: Das ist / Beschreibung deß Burgundisch- und Niederländischen Craises; Oder der XVII. Niederländischen Provinczen [...]*". Frankfurt am Main: Caspar Merian, 1654.
- Eine weitere, ergänzte Auflage erschien 1659 unter dem Titel "*M.Z. Topographia Germaniae-Inferioris Vel Circuli-Burgundici [...]*" bei Caspar Merian in Frankfurt, der auch 1680 eine Ausgabe unter dem Titel "*M.Z. Topographia Germaniae Inferioris, daß ist, Beschreibung und Abbildung der Vornehmsten Stätten Vöstungen und Öhrter,*

- so wohl in grund als in Prospect, in den XVII Niederländischen Provin-
tien [...]“ publizierte.
Vergleiche hierzu das Nachwort des Reprints der Ausgabe von 1659
(Kassel und Basel: Bärenreiter, 1964) von Bert van't Hoff und die
Auflistung von C. Schuchard, in:
Eckardt, H. *Matthaeus Merian: Skizze seines Lebens und ausführliche
Beschreibung seiner Topographia Germaniae nebst Verzeichniss
der darin enthaltenen Kupferstiche. Mit Nachtrag: Die Zeiller-Me-
rianschen Topographien bibliographisch beschrieben von C.
Schuchard.* [1887]. Amsterdam: Reprint der Meridian Publishing
Co., 1963.
- 18 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief X., Ro-
stock 3. August 1716, 39 und Brief XXVII. Rostock 27. Feb. 1717,
p. 138.
 - 19 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VI., Ro-
stock 2. Juli 1716, p. 18.
 - 20 Die Serie von Rosendael besteht aus sechzehn Abbildungen und einer
Textplatte: Schenk, Petrus [sculps. & exc. mit Priv.].
"Petri Schenckii Paradisus oculorum (...)".
Serie 5: "Praetorium Rozendaellum (...)".
Die Sammlung "Paradisus oculorum" muß nach 1697 entstanden sein
(Serie 1/3 ist Arnold Joost van Keppel als "Comitis de Albemarle"
gewidmet: diesen Titel erhielt er 1697). Da die Serie 1/1 der Samm-
lung Willem III. gewidmet ist, wird sie vor dessen Tod 1702 entstan-
den sein.
 - 21 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VII., Ro-
stock den 6. Juli 1716, p. 24.
 - 22 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief XII., Ro-
stock den 28. Aug. 1716, p. 50.
 - 23 Mir ist nur folgende, 1664 herausgegebene Ausgabe in die Hände ge-
kommen: Zesen, Philip von. *Filips von Zesen Beschreibung der
Stadt Amsterdam: Darinnen von Derselben ersten ursprunge bis auf
gegenwärtigen zustand / ihr unterschiedlicher anwachs / herliche
Vorrechte / und in mehr als 70 Kupfer-stücken entworfene führneh-
ste Gebeue (...) vor augen gestellt werden.* Amsterdam: Joachim
Nosch. 1664.
 - 24 (1) Vingboons, Philips. *Afbeeldsels der voornaemste Gebouwen uyt
alle die Philips Vingboons geordineert heeft.* Amsterdam: Philips en
Ioan Vingboons. 1648.
(2) Vingboons, Philips. *Tweede deel van de Afbeeldsels der voor-
naemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft.*
Amsterdam: 1674.
 - 25 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VIII.,
Rostock den 17. Juli 1716, p. 29 und Brief IX., Rostock den 20. Juli
1716, p. 34.
 - 26 Von Zesens Amsterdam-Buch findet sich im Katalog der Ostermes-
sen von Frankfurt und Leipzig 1663 in der Sparte "Teutsche Histori-
sche / Politische / Geographische / Poetische und Kunst-Bücher" mit
der Eintragung: "Philippi von Zesen Beschreibung der Stadt Amster-
dam / in LXX. Kupfern für Augen gestellt. ibid. [Amsterdam] bey
Joach. Noschen. in fol.".
Von Vingboons Werken wurde der erste Teil im Katalog der Michaeli-
smesse Frankfurt und Leipzig 1648 in der Sparte "Teutsche Histori-
sche / Politische / Geographische / Poetische und Kunst-Bücher" an-
geboten: "Afbeeldsels der vornaemst. Gebouwen uijt alle die Philips
Vingboons geordineert heeft. ibid. [Amsterdam] bey Johan. Bleav. in
fol. Regal."
 - 27 Von Linperchs [Linpergh] Buch ist ein Exemplar nachgewiesen, das
um 1686 von Justus Danckerts in Amsterdam "nieulyks in plaatdruk
uytgegeven" wurde. In der *Molenbibliografie* von P. Nijhoff, Zut-
phen 1982, wird dieses Werk auch unter Danckerts (p. 38, nr 311)
aufgelistet. Eine weitere Auflage erschien 1727 unter dem Titel: *Ar-
chitectura Mechanica. of Moole-boek, van eenige opstellen van
Moelens nevens haare Gronden.* Amsterdam: J. Covens & C. Mor-
tier. 1727.
 - 28 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VII., Ro-
stock den 6. Juli 1716, p. 26.
 - 29 Valk [Valck], Gerard. [exc., teilweise mit Privileg].
"Veues et perspectives de Loo, Honselaardijck, et Soestdyck, chas-
teaux & maisons de plaisance du roi de la Grande Bretagne, Auquels
on a adjointé les veues des environs de Cleves". Serie c: "Veues et
perspectives de Soestdyck (...)". Soestdijk. Serie von 16 Stichabbil-
dungen
 - 30 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief XXVII.,
Rostock den 27. Feb. 1717, p. 135-136.
 - 31 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VI., Ro-
stock 2. Juli 1716, p. 20.
 - 32 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VII., Ro-
stock 6. Juli 1716, p. 22.
 - 33 Eine gartenhistorisch interessante Zeichnung, zu der ich kein Ge-
genstück finden konnte, ist der gezeichnete Grundriß der Anlage von
Honselaarsdijk. Er ist dieser Arbeit als Abbildung beigelegt. (Abbil-
dung 8).
 - 34 Call, Jan [Johan] van [del. & sculps.], Schenk, P. [exc. mit Privileg].
"Admirandorum Quadruplex Spectaculum, delectum, pictum et aeri
in cisum, per Johannem van Call". Serie 2: "Loani ut et villarum re-
gis Guilhelmi reliquarum, constectus selectores".
Die 25 Stiche dieser Serie sind zumeist durchnummeriert mit den
Ziffern 20-44. [= Het Loo (17 Abb.), Huis ten Bosch (2 Abb.), Hon-
selaarsdijk (2 Abb.), Rijswijk (1 Abb.), Sorgvliet (2 Abb.) und Clin-
gendael (1 Abb.)].
Die Datierung ergibt sich aus der Widmung des Gesamtwerkes an
Herzog Friedrich von Sachsen, der 1694 die Regierung antrat und
1697 den Titel eines Königs von Polen erlangte. Siehe dazu: Egghen,
Isabella H. "Petrus Schenk en zijn 'Afbeeldinge der voornaemste ge-
bouwen van Amsterdam'", *Jaarboek Amstelodamum* 66 (1974), pp.
117-136, 126.
 - 35 Es mag hier sonderbar erscheinen, daß Pitzler nicht einfach die recht
grobe Stichserie erwarb. Daß um 1700 ein Bedürfnis bestand, von
Stichwerken billige Kopien anzufertigen, belegt aber auch das *Kunst-
Büchlein*, das der 1695er Auflage von Wolff Helmhard Freiherr von
Hohbergs *Georgica curiosa aucta* als Anhang beigegeben war: Als
erster Ratschlag findet sich dort die Anweisung: "Von einem jeden
Kupferstich oder Schrifft einen Abdruck zu bekommen". Darüber
hinaus findet sich noch ein ähnliches Verfahren. "10. Radier-Kunst /
und Kuppfer-Stich abzuzeichnen".
Hohberg, Wolff Helmhard von. *Georgica curiosa aucta*. Nürnberg:
Martin Endter, 1695.
 - 36 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Tab. VII.
 - 37 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief VII., Ro-
stock 6. Juli 1716, p. 22.
 - 38 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief XXVII.,
Rostock 27. Feb. 1717. Aus Sturms Bemerkung, daß ihm kein
Grundriß des Hauses Ter Nieburg untergekommen sei, kann man
negativ schließen, daß ihm folgender Stich nicht bekannt war:
Rietkessler, J. Abraham [inv. & fec.].
[A:] Feuille, J. de la. [exc. mit Priv.].
[B:] Weduwe van Lin [exc. mit Priv.].
Maison royale de Ryswyck ou l'on tient les conférences pour la paix
1697.
 - 39 Höchstwahrscheinlich handelt es sich um folgende Serie:
Avelen, Jan van den [del. & sculps.], Visscher, N. [exc. mit Privileg].
Sorgvliet bei 's-Gravenhage. Serie von 4 großformatigen und 40
kleinformatigen Stichen ohne Serientitel [um 1696].
 - 40 Sturm, *Architectonische Reise-Anmerckungen* (1719): Brief XXVII.,
Rostock 27. Feb. 1717, p. 137.
 - 41 Der Verfasser hat daher eine Übersicht über Kupferstichwerke zur
niederländischen Gartenkunst erarbeitet, die demnächst veröffent-
licht werden soll.

PUBLICATIES

Antje Wendt, **Das Schloß zu Reinbek, Untersuchungen zur Ausstattung, Anlage und Architektur eines landesherrlichen Schlosses, Kreis Stormarn und Stadt Reinbek.** Neumünster, Wachholtz Verlag 1994, 288 blz, 59 afb. ISBN 3-529-02739-1, DM 29,-

In het noorden van Duitsland ligt een relatief onbekend kasteel uit de tweede helft van de 16de eeuw waarvan de bouw en vormgeving in belangrijke mate vanuit Nederland en Vlaanderen beïnvloed zijn. Hierover is de bovengenoemde publicatie verschenen in 1994.

De redactie heeft de auteur verzocht hiervan een samenvatting te schrijven in het licht van de vraag: wat is er Nederlands aan dit Duitse kasteel?

Das Schloß zu Reinbeck, heute in unmittelbarer Nähe zu Hamburg gelegen, gehört zu einer Reihe von Schlössern, die Herzog Adolf von Schleswig-Holstein-Gottorf in rascher Folge aufeinander im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts bauen ließ. Das Schloß zeigt sich nach seiner Restaurierung in den 80er Jahren des 20. Jahrhunderts weitestgehend in der Gestalt des 16. Jahrhunderts als ein nach Westen gerichteter, dreiflügeliger, asymmetrischer Backsteinbau mit zwei Stockwerken und hohen Walmdächern. Im Winkel zwischen Süd- und Ostflügel ist ein überhöhter Treppenturm eingefügt, der in die Flucht eines vorgelegten Arkadenganges eingebunden ist. Die Fassaden des Schlosses sind reich mit sandsteingerahmten Fenstern versehen, die zu einem Gliederungssystem aus Sandsteinbändern gehören. Sie durchziehen das rote Mauerwerk in horizontaler Richtung.

Die dendrochronologisch gesicherte Erbauungszeit des Schlosses in den Jahren 1571-1573 weist es als das früheste Beispiel einer Spektagenarchitektur in den Herzogtümern aus. Weitere, deutlich niederländische Elemente sind das Kniestock- oder Drempeldach mit Krümbinderstuhl, die Deckenkonstruktion, nämlich sogenannte Mutter-Tochter-Balkendecken mit flachen Konsolen an den Trägerbalkenenden und die Fenstergestaltung. Die Fenster sind durch profilierte Fensterkreuze in vier Öffnungen eingeteilt, wobei die unteren

Öffnungen keine Verglasung hatten, sondern mit Schlagläden versehen waren, während die oberen Öffnungen eine durch mehrere Windeisen verstärkte Verglasung zeigten. Fortifikatorische Elemente wies das Schloß nicht auf. Genutzt wurde das Gebäude vom Herzog und seinen Nachfolgern als Jagd- und Lustschloß.

Da das Schloß in seiner architektonischen Erscheinungsform, sowohl in seiner Gesamtheit als auch im Detail, keine Parallelen in Schleswig-Holstein aufweist, lag einer der Schwerpunkte bei der wissenschaftlichen Bearbeitung des Gebäudes in der Untersuchung der architektonischen "Heimat" des Schlosses. Das schriftliche und bildliche Quellenmaterial reicht leider nicht in die Erbauungszeit des Schlosses zurück, erste Amtsrechnungen stammen aus dem Jahr 1577.¹ Einzig aus dem Jahr 1573 ist ein wichtiger Hinweis auf die in Reinbek beschäftigten Handwerker überliefert. Im Zusammenhang mit einem weiteren Bauvorhaben des Landesherrn werden die Namen des Maurermeisters Jerryes und des Mauermannes Hermen van Genten genannt. Es ist verlockend, in dem Maurermeister den späteren Gottorfer Baumeister Goerries de Vreese bzw. Joris de Vries zu sehen. Dieser Namen taucht auch beim Bau des Husumer Schlosses auf, ebenfalls ein landesherrliches Schloß, das sich stilistisch und zeitlich an Reinbek anschließt. Baudetails wie z.B. die gleichartige Ausführung der Fenster an beiden Bauwerken bekräftigen die Vorstellung einer festen Handwerkertruppe und eines Baumeisters, die nacheinander die beiden Schlösser errichteten.

Die Suche nach Vorbildern für die architektonische Gestaltung des Schlosses führte in einen Bereich, der das heutige nördliche Belgien bis nach Brüssel und die südlichen Niederlande abdeckt. Ein architektonisches Detail wie die Arkadenöffnungen zum Hof läßt sich an solch prominenten Beispielen wie dem Markiezenhof in Bergen op Zoom oder dem Palast der Margarete von Österreich in Mechelen feststellen. Daneben weisen diese Beispiele weitere Übereinstimmungen mit dem Reinbecker Schloß auf, wie z.B. der überhöhte, in eine Hofecke eingestellte Treppenturm, die um einen Hof gruppierte Mehrflügelanlage und das Kniestockgeschoß. Wie sich herausstellte, definieren diese Baumerkmale einen Gebäudetypus, der sich seit dem 15. Jahrhundert vor allem im städtischen Bereich als repräsentativer Bau des Adels und des reichen Bürgertums herausbildete. Frühe Beispiele dieser Architektur sind der Hof van Bladelin in Brügge, der bereits vor 1451 entstand oder der in Brüssel befindliche Hof van Hoogstraaten, dessen ursprüngliches Aussehen durch Veränderungen des 18. und 19. Jahrhunderts unkenntlich gemacht wurde. Die Bogengalerie bestand bei diesem Gebäude aus Arkadenöffnungen mit schlanken, spätgotischen Säulen, die auf hohen Piedestalen aufsaßen. Ähnlich gebildet sind die Arkadenöffnungen beim Hof van Busleyden und beim Palast der Margarete von Österreich sowie beim Markiezenhof. Eine Reihe von weiteren Bauwerken, die sich in der Stadt Antwerpen erhalten haben, machen die starke Verbreitung dieses Gebäudetypus deutlich. Circa 1545 entstand in der Raapstraat 6-8 ein vornehmes Kaufmannshaus, das sich aus drei einen rechtwinkligen Innenhof umschließenden Flügeln zusammensetzt. Deutlich später wurden die Häuser Heilige Geeststraat 9, das sogenannte Rockoxhaus und das Plantin-Moretus-Haus errichtet. In ihnen fanden die im frühen 16. Jahrhundert erbauten, spätgotischen Vertreter dieses Gebäudetypus ihre mit Stilmitteln des Renaissance ausgebildeten Nachfolger.

Eine erschöpfende Untersuchung weiterer dieser Huofe, die vom Adel und von reichen Patriziern im 15. bis 17. Jahrhundert erbaut wurden, gestaltet sich schwierig, da sie zu einem großen Teil nicht mehr existieren. Zu diesen Gebäuden gehörten auch der Stadtpalast der Nassauer Herzöge und der alte Hof in Brüssel.² Der Stich zeigt im Hintergrund die reiche Anlage des Nassauers Hofes, der von zwei mit phantasievollen Hauben bekrönten Türmen überragt wird.

Abb. 1. Schloß Reinbek, Aanzicht vanuit het westen na de restauratie.

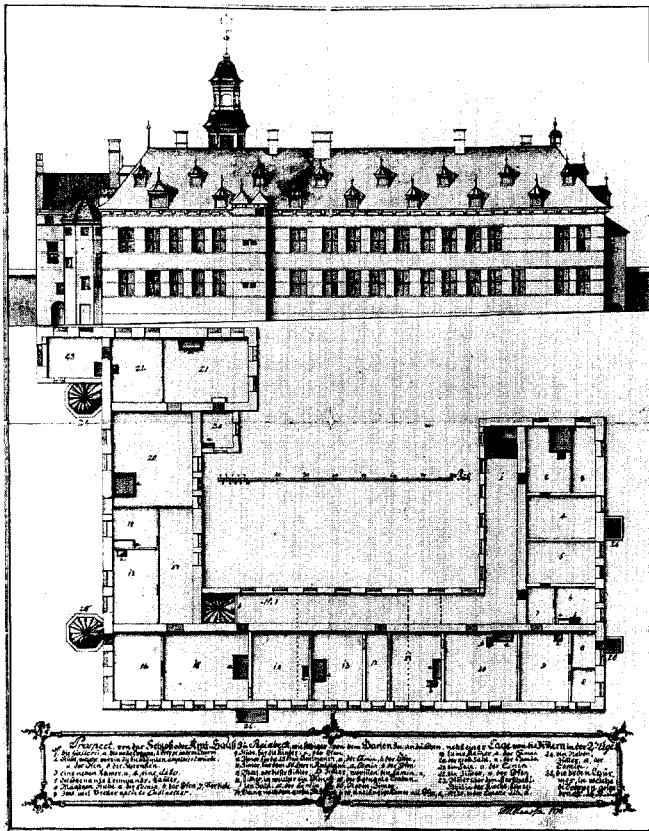

Abb. 2. Schloß Reinbek, Plattegrond en aanzicht van de oostelijke facade in 1776 (Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, II/11 622).

Die Gruppe dieser Wohnhäuser und Paläste zeichnet sich durch die unregelmäßige, durch Addition verschiedener Baukörper entstandene Gestalt aus. Prinzipiell sind die Baukörper um eine oder mehrere Innenhöfe angeordnet. Neben rahmenden Arkaden, die entweder in Form von Galerieflügeln oder öfter noch als vorgelegte ein- oder zweistöckige Gänge auftreten, ist der hohe, polygonale Treppenturm, der im Hofwinkel plaziert ist, ein immer wiederkehrendes Motiv. Eine Übersicht über das Verbreitungsgebiet des spezifizierten Gebäudetypus zeigt eine Konzentration in Brabant und Nordbrabant. Die erste Erwähnung und den bisher einzigen Versuch einer Charakterisierung dieser Anlagen lieferte S. Leurs: "Der Hof van Lier, ..., eine Schöpfung des Domien de Waghemakere (1517) neben der alten Börse, ein als Börse eingerichtetes Patrizierhaus (1515) in Antwerpen, der Markiezenhof in Bergen op Zoom, ..., der Hof van Savoyen in Mecheln vermitteln uns heute am besten, wie ein Brabanter adliger Hof um das Jahr 1500 aussah. Es sind mehr oder weniger geräumige asymmetrisch aufgefaßte Komplexe in Sand- und Backsteinstil, der damals meist für die Brabanter bürgerliche Architektur verwendet wurde. Typisch sind die Innenhöfe mit ihren zierlichen Galerien. Über dem Ganzen erhebt sich meist ein achteckiger Treppenturm, dessen Obergeschoß, jedenfalls in Antwerpen, etwas hervorspringt. Der schönste dieser Höfe ist der, den der bekannte Humanist Busleyden im Jahr 1505 in Mecheln erbauen ließ, mit seiner hübschen asymmetrisch komponierten Front an der Gartenseite, wo die Galerien in den Längsflügeln selbst eingebaut sind".³

Im Vergleich mit dem Schloß zu Reinbek wird deutlich, daß hier

ein kompletter Gebäudetyp, nicht nur einzelne Architekturmotive, aus den südlichen Niederlanden übernommen, quasi importiert wurde. Die Erklärung dafür muß in der Vermittlung der Bauidee durch niederländische Handwerker liegen, doch auch die Person des Bauherren kann von Bedeutung gewesen sein. Während eines langen Aufenthaltes in den Niederlanden und am Brüsseler Hof wird Herzog Adolf verschiedene dieser Bauwerke kennengelernt haben.

Das Reinbeker Schloß steht am Beginn einer ganzen Reihe von niederländisch geprägten, feudalen Bauten, die seit den 70er Jahren des 16. Jahrhunderts in Schleswig-Holstein und Dänemark entstanden. Neben der Übernahme von niederländischen Dekorationssystemen und konstruktiven Baudetails setzt sich bei diesen Bauten eine Verfeinerung der Raumerschließung und der Raumdisposition durch. Gleichzeitig ist das erste Auftreten von Dreiflügelanlagen zu beobachten. Das imposanteste Beispiel dieser Baukunst ist das Schloß Frederiksborg König Christians IV. von Dänemark.

Bisher wenig erforscht ist in diesem Zusammenhang die Rolle der in großer Zahl aus den südlichen Niederlanden emigrierten Baumeister in Bezug auf ihre Vermittlertätigkeit. So gibt es noch keine Antwort auf die Frage, ob die damaligen Bauherren gezielt Baumeister aus den Niederlanden beriefen oder ob die vermehrte Beschäftigung dieser Baumeister und Handwerker vielmehr ein Resultat der verstärkten Auswanderung nach Norden war. Im Fall des Reinbeker Schlosses muß diese Frage vorläufig offen bleiben.

Antje Wendt

Noten

1. Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv Schleswig, im wesentlichen Abteilung 111, Amtsrechnungen Trittau und Reinbek.
2. Der Brüsseler Hof Karls V., Stich von Jan van de Velde / Bibliothèque Royale Albert Ier / Brüssel.
3. S. Leurs, *Alte Baukunst in Flandern*, Jena 1942, S. 57 ff.

SIGNALEMENTEN

U. Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhaeltnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa*, München 1995

ISBN 3 422 06136 4

D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, H. Sarfatij [red.], *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw*, Utrecht 1996

ISBN 90 5345 098

M. Cramer, A. Groot, *Architectuur in Amersfoort. Een overzicht van de bouwkunst na 1800*, Bussum 1995

ISBN 90 6868 135 4

C. Denig, *Utrecht van het ancien regime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891*, Utrecht 1995

ISBN 90 5345 075 0

C. van der Geer, J. Dröge, *"Eenige versiering zou echter wel gewenscht zijn", Leven en werk van architect Pieter Sanders (1882-1937)*, Schiedam 1995

ISBN 90 70450 23 2

J.L.P.B. Finally, *Doorbroken barrières. Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen*, Bussum 1996

C.J.B.P. Frank, F.A.C. Haans, *De binnenstad. Duizend jaar wonen in Arnhem tussen de Singels en de Rijn*, [Arnhemse Monumentenreeks 1], Utrecht 1996
ISBN 90 5354 091 7

W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Amsterdam 1996 [2e verbeterde druk]

J. Goossens, A. Guinee, W. Oosterhoff [red.], *Buitenruimte. Ontwerp, aanleg en beheer van de openbare ruimte in Rotterdam*, Rotterdam 1995
ISBN 90 6450 260 9

W.A. van Ham e.a., *Bergs monumentenboek. Monumentale architectuur in Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom 1995
ISBN 90 74969 02 X

M.L. Hamelink, M. Schroor, *De IJssel en haar bruggen. Een geschiedenis van vijf en een halve eeuw overspannen*, Groningen 1995
ISBN 90 5028 065 X

J.C.P.A. Hendriks, *Prisma van de archeologie. 2000 begrippen en termen van A tot Z*, Utrecht 1996
ISBN 90 274 3443 3

Jaarboek Monumentenzorg. Monumenten en bouwhistorie [Red. RDMZ], Zeist/Zwolle 1996
ISBN 90 400 9876 X

H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink, *1000 Jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996
ISBN 90 5345 0831

A.F.J. Niemeijer, C. Scheffer, *Architectuur en Stedebouw in Zuid-Holland 1850-1945*, Zeist/Zwolle 1996
ISBN 90 400 9722 4

G.E. Nije-Statius van Eps, *Furniture from Curacao, Aruba and Bonaire. Three centuries of Dutch Caribbean craftsmanship*, Zutphen 1995
ISBN 90 6011 944 4

E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)* Hilversum 1995
90 6550 267 x

C. van Raak, *Dodenakkers. Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland*, Amsterdam 1995
ISBN 90 295 3470 2

J. Sneep e.a. [red.], *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord-Brabant*, Zutphen 1996
ISBN 90 6011 816 2

R. Stenvert, *Ontwerpen voor wonen en werken. 125 jaar bureau Belman*, Utrecht 1996
ISBN 90 5345 086 6

J.J. Temminck, *Huis ter Kleef. Het enige kasteel van Haarlem*, Haarlem 1995
ISBN 90 6097 407 7

J.M.E. Vleeshouwers, *Restauratie Kasteel Limbricht en Salviuskerkje. Bouwvallen werden monumenten*, Limbricht 1995
ISBN 90 9009 017 7

M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, [Tentoonstellingscatalogus Museum Catharijneconvent] Utrecht 1995
ISBN 90 75616 01 5

M.-L. de Vries, *Nederland Waterland. Een nieuw leven voor gedempte grachten, vaarten, havens en beken*, Den Haag 1996
ISBN 342 97 00

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Mevr. T. Peters-Gest
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Prof. dr. G.J. Borger, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

SUMMARIES

Medieval new towns

Reinout Rutte

During the decades around 1300 a remarkably large group of towns was founded. In the province of Zeeland Brouwershaven (1285) and Arnemuïden (1288) were granted charters and in Gelre, in the Veluwe region, and in the northern point of it, Staverden (1298) and Hattem (1299). In the river area south of Utrecht, at that time the border region between the domains of Holland, Het Sticht and Gelre, a whole series of small towns was founded, among which Nieuwpoort (1283), Wijk-bij-Duurstede (1300), Asperen (circa 1313) and Culemborg (1318). In all probability they were bastion towns. A bastion town or new town was a political and economic power base founded from ideological motives. A town was deliberately planned by a person, a monarch, a sovereign, a vassal, often on virgin territory. Prestige, the symbolic sealing of power relations and territorial demarcation played an important part.

In this article it is argued that Floris V (1256-1296) gave a new impulse to the foundation of new towns shortly before 1300. In cooperation with two local noblemen and his closest advisor Nicolaas van Cats (1270-1283) he founded Nieuwpoort around 1280. A few years later Brouwershaven and Arnhem followed. All three towns were founded as power bases of the count in contested regions. Floris followed the example of his English ally, King Edward I (1272-1307), who founded many new towns in contested border regions both in southwest France and in England and Wales. Just as the Dutch count conceived his residence, the 'Grote Zaal' (Large Hall) in The Hague and some fortresses after the example of English royal architecture, he also adopted the town planning of the English monarch. Thus he presented himself as the equal of a 'foreign', really powerful monarch.

Circa 1300 Reinoud I of Gelre (1271-1326) also founded three new towns, Staverden, Hattem and Wijk, and Zutphen was expanded with the so-called Nieuwstad. Not much later the various local noblemen in the river area started building towns as centres of their domains. With the foundations of these towns the noblemen gave their domains urban centres, marking and, in particular, giving status to their sphere of power.

The foundation of a new town, in town planning representing its function of power base, proved to be very attractive to many lords in the fourteenth century. Soon after Floris V and Reinoud I had given new impulses to the founding of bastion towns, this practice was taken up, at their own disadvantage, by local lords, by any one who had the means to do so, for instance, the bishops of Utrecht.

Thus a pattern of towns was established, which had not grown naturally at favourably situated locations, but were deliberately founded and laid out by lords in accordance with preconceived plans.

The country estate Petersburg

Jola Meijer

A ground plan of the country estate Petersburg near Nigtevecht has been preserved in the Beudeker collection (Ms. C.9.e.11) in the British Map Library. This country estate was built by Simon Schijnvoet (1652-1727), commissioned by Christoffel Brants (1664-1732) between 1709 and 1717. The drawing is bound with an edition of '*De Zegepralende Vecht*' (*The triumphant river Vecht*) (1719) and precedes twelve engravings of this country estate made by Daniel Stoopendaal. By means of the drawing these prints can be placed in their compositional context. In general, such prints show what used to be there, but on comparison, small differences are to be seen. The triangle gives the property a remarkable basic form. The main issue was that the site had to fit in with adjacent lots. But the triangular form with its planted avenues (illustration 1) is also to be linked up with the overgrown fortresses in Holland. Besides, fortification was a favourite subject of czar Peter the Great, for whom the construction was intended. The foundations of his town, St. Petersburg, were started with a fort. The variegation of land and water and several other details of the lay-out betray that the owner wished to build a 'Peter's Burg'. The lay-out of the garden does not show the customary symmetrical arrangement. The main axis behind the house is the visible axis but not the central one. A long traverse axis with side-paths led to the various components of the garden providing an overwhelming sight and a varied walk for the guests. Schijnvoet was a capable amateur, who schooled himself with the aid of his collection of books and prints.

An iconographical garden planning is not to be traced from the

sculptures visible on the prints, but the many garden vases dominate. They may have been made after a design by Schijnvoet. There is a volume of 54 prints made by him, showing designs for garden decoration, including 24 examples of garden vases.

The country estate Petersburg shows the significance of Schijnvoet: he was a high-level amateur and inventor mastering several 'fields of study'.

"Aus den Kupffern"

Christian Bertram

When William III of the house of Orange ascended the English throne in 1689, this led to a great increase in the number of prints of Dutch noblemen's gardens in the Dutch Republic. After the death of William III such series, each of them depicting one single nobleman's garden, were only rarely made anymore. Instead of them, bulky volumes of prints of regional sights appeared around 1720, among which bourgeois country estates occupied an important place.

The supply of garden prints did not only attract the attention of collectors, but also of foreign architects travelling through The Netherlands, looking for inspiration. For example, around 1700 the German architects Pitzler and Sturm used particular prints for the preparation of their journeys, during the journeys themselves and while working them out. Pitzler, for instance, copied the prints of gardens, instead of drawing them as he had observed them himself. Consequently, the observations of travellers was already partly influenced during the journey, channelled or even replaced by prints. For a research of the reception of elements of Dutch garden art in Germany one should therefore focus, more than has been done so far, on the question when the representations of particular gardens and garden elements were published and distributed in copper engravings. It is only on the strength of such a research that one can indicate examples on a wider basis, mark periods of influence and thus put an end to the speculative character of the proposition that a significant Dutch influence on German garden design did indeed exist.

AUTEURS

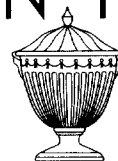
Reinout Rutte studeerde van 1990 tot en met 1995 kunstgeschiedenis, specialisatie bouwkunst, aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij doet onderzoek naar middeleeuwse stedenbouw in de Nederlanden, in het bijzonder die van nieuwe steden. Hij is hoofdredacteur van het tijdschrift *Kunstlicht*.

Jola Meijer was na haar opleidingen aan de Middelbare land- en tuinbouwscholen te Warmond en Nijmegen jarenlang werkzaam in de land- en tuinbouw en als hovenier. Zij voltooide in 1995 de studie kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht met een doctoraalscriptie over Simon Schijnvoet en is werkzaam als freelance kunsthistorica bij de stichting Idriart en theater het Beauforthuis in Austerlitz.

Christian Bertram studeerde kunstgeschiedenis aan de Freie Universität Berlin en de Vrije Universiteit Amsterdam met specialisatie architectuur- en tuinarchitectuurgeschiedenis en is nu assistent docent architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

BON TON

tuinornamenten

Creativiteit, vakmanschap en kwaliteit zijn bepalend voor onze collectie. De loden, bronzen en stenen ornamenten uit Nederlandse en Engelse ateliers staan opgesteld in de 1 ha grote, landelijke en bosrijke tuin van Ton van Rijsbergen.

Wildenborchseweg 13, 7251 KB Vorden
(verbindingsweg Vorden-Lochem).

Tel. 0575-556763.

Open dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur.

